

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)*

Adem KORKMAZ**

Özet

19. yüzyıl Osmanlı devlet ricali arasında müstesna bir yere sahip olan Midhat Paşa, tarihimizde daha çok Tuna valiliğindeki başarıları ve Meşrutiyet'in ilanına yaptığı katkılarla tanınmaktadır. Buna karşılık Bağdat Valiliği pek hatırlanmamaktadır. Halbuki Niş ve Tuna valilikleri ile Şûrâ-yı Devlet Başkanlığından sonra idari olarak tecrübelerinin zirvesinde olduğu bir dönemde gittiği Bağdat valiliği, Midhat Paşa'nın valilik hayatının doruk noktasını teşkil etmektedir. Bu düşünceden hareketle hazırlanan çalışmada Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında gerçekleştirdiği vilayet teşkilatının uygulamaya konulması, toprak reformu, deniz ve nehir vapurları satın alınması, tramvay, yol, köprü, hastane ve hapisane inşası, sanayi mektebi açılması, gazete çıkarılması, isyanların bastırılarak asayişin temini, İran şahının Bağdat'ta ağırlanması ve Necid Seferi gibi faaliyetleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Midhat Paşa, Bağdat, İmar, Toprak Reformu, İran.

* Bu makale, 2005 yılında İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan'ın danışmanlığında tamamlanmış olduğum *Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği* adlı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi; ademkorkmaz57@gmail.com.

Giriş

Midhat Paşa, Bağdat valiliğine tayin olunduğu sırada Şûrâ-yı Devlet Başkanıydı. Sadarete ise Âli Paşa bulunuyordu. Midhat Paşa gayet açık sözlü biri olup, devlet işleri hakkındaki fikirlerini hiç çekinmeden ifade ettiği gibi hususî toplantılarında da sadarete kendisinin layık olduğuna dair bazı sözler sarf etmişti. Bu sözlerin peyderpey Âli Paşa'ya bildirilmesi üzerine Âli ve Midhat paşaların aralarındaki çekişmeler giderek artmış, hatta Âli Paşa, Midhat Paşa'ya olan kızgınlığından dolayı önemli devlet işlerini Şûrâ-yı Devlet'e havale etmeden icraya kalkışmıştı¹.

Nihayet, çareyi Midhat Paşa'nın merkezden uzaklaştırılmasında gören Sadrazam Âli Paşa, onu Altıncı Ordu'nun nezareti de uhdesinde olarak Bağdat valiliğine tayin ettirmiştir (20 Şubat 1869)². Bu durumu kabullenmek zorunda kalan Midhat Paşa, eski Rusçuk Mutasarrıfı Şakir Bey'i Bağdat Merkez Mutasarrıfı ve Şûrâ-yı Devlet muavinlerinden Raif Efendi'yi de vilayet muavini olarak yanına alıp, diğer memur kadrosunu da oluşturduktan sonra, mart ayı sonlarına doğru İstanbul'dan hareket ederek deniz yoluyla İskenderun'a, oradan da kara yoluyla Diyarbekir Vilayeti toprakları üzerinden Bağdat'a gitmiştir³.

I. İdârî Düzenlemeler ve Toprak Reformu

A. Vilayet Usulünün Uygulamaya Konulması

Âli, Fuat ve Midhat paşaların girişimleri ve çalışmalarıyla 7 Kasım 1864'te ilan edilen Vilayet Nizamnamesi ile eyaletler kaldırılarak, yerine livâların temel birim olduğu vilayet taksimatı getirilmişti. Bu sistem ilk defa

¹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, III, 322-323; M. Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, I, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1940, 208.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî Belgeleri (A.MKT.MHM), 437/52; M. Tayyib Gökbilgin, "Midhat Paşa", *İslam Ansiklopedisi (IA)*, VIII (1960), 273.

³ BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), no. 40912; 101734, lef 3; A.MKT.MHM, 437/87; Midhat Paşa'ya, 375 bin kuruş harcırah verilerek, mülşir tayininin yanında 75 bin kuruş aylık bağlanmıştı (BOA, İ.DH, No. 101693). Ayrıca, kendisini İskenderun'a kadar götürmek üzere Talia Vapuru tahsis edilmiştir. BOA, *Babıaltı Evrak Odası (BEO) Ayniyat Defterleri (AYN.d)*, no. 851, s. 50.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

Niş, Vidin ve Silistre eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan ve valiliğine de Midhat Paşa'nın tayin edildiği Tuna Vilayeti'nde denenmiş, başarılı sonuçlar alınması üzerine diğer eyaletlerde de uygulamaya konulmuştu⁴. Bağdat'ta da vilayet sistemine geçilmiş, ancak mülkî, askerî ve mâlî durum eski usulde aynen devam etmişti. Midhat Paşa, Bağdat'a geldikten kısa bir süre sonra çalışmalara başlayarak ihtisâb ve bâç gibi kaldırılması gereken vergileri ilga etmiş, Bağdat civarındaki arazi ve bahçeler mahsulünden öşür alınmasını kararlaştırmış, sancakları yeniden düzenlemiş ve askerî kura usulünü uygulamaya koymuştur⁵.

Sancak, kaza, nahiy ve karyelerin taksim edilmesi, vilayet usulünün uygulanması gereken en önemli maddesiydi. Bu sebeple Bağdat Vilayeti; Bağdat, Şehrîzor, Süleymaniye, Musul, Delim, Kerbela, Divaniye⁶, Basra, Amare ve Müntefik ismiyle 10 sancağa bölünmüş, kaza ve nahiyeler de bağlantılarına göre bu sancaklara taksim edilmişlerdir⁷.

Müntefik Emâreti'nde idare, mukataanın iltizamıyla birlikte aşiret şeyhlerine veriliyor ve bu durum birçok keyfî uygulamalara sebep oluyordu⁸. Vilayet sistemine geçilmişken Müntefik'in eski halinde kalması uygun görülmemiş ve Müntefik Emirliği sancağa çevrilerek üç kaymakamlığa bölünmüştür. Müntefik Sancağı Mutasarrıflığı'na Müntefik Aşireti Şeyhi Nasır Paşa, mutasarrıflık muavinliğine Hindiye Kaymakamı Abdurrahman Bey, nâibliğe Alûs-zâde Abdalbâki Efendi ve muhasebeciliğe ise Hacı Said Efendi tayin edilmiştir. Kaymakamlıklar için gereken diğer memurlar da belirlenmiş, ikişer bölük piyade ve süvari askerî Müntefik'e gönderilmiştir⁹. Ayrıca Müntefik Sancağı ile Basra arasındaki göller ve bataklıkların kurutulması için Avrupa'ya bir tarak vapuru sipariş edilmiştir¹⁰.

⁴ İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Sevinç Matbaası, Ankara 1974, s.39-41, 48.

⁵ Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa, Hayat-ı Siyâsiyyesi, Hidemâtu, Menfâ Hayatı*, 1 (Tabsire-i İbret), Hilal Matbaası, İstanbul 1325, 67.

⁶ Divaniye Sancağı, daha sonra merkezi Hille'ye taşındığından Hille Sancağı ismini almıştır. *Zevra Gazetesi* (Bundan sonra *Zevra*), Bağdat Vilayet Matbaası, Bağdat 23 Cumadülâ 1286, sayı 12.

⁷ *Zevra*, 12 Rebiülevvel 1286, sayı 2.

⁸ *Zevra*, 16 Cumadülâ 1286, sayı 11.

⁹ BOA, *BEO AYN.d.*, no. 849, s. 55.

¹⁰ BOA, İ.DH, no. 101717.

Bu arada Müntefik Sancağı'nda hükümet merkezi olabilecek uygun bir kasaba bulunmadığından Fırat Nehri kenarına yeni bir kasabanın inşasına karar verilerek çalışmalara başlanmıştı. Nasır Paşa'nın yapımını üstlendiği bu kasabaya, bitirildikten sonra Nâsriye adı verilmiştir¹¹.

Vilayet usulünün uygulamaya konulmasıyla birlikte yeni sisteme ayak uyduramayan, kanuna aykırı davranan ve suç işlediği tespit edilen memurlar da görevden alınmışlardır. Bu minvalde yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle azlolunarak mahkemeye çıkarılan Kerbela Sancağı Kaymakamı İsmail Paşa'nın yerine eski Köstendil Kaymakamı Hafız Ağa¹², Musul Mutasarrıfı Ziya Paşa'nın yerine eski Bağdat Defterdarı Âsaf Efendi¹³, Şehrizor Mutasarrıfı Ziya Paşa'nın yerine eski Aydın Vilayeti Merkez Mutasarrıfı Sâbit Paşa¹⁴ ve Süleymaniye Mutasarrıfı Rıza Bey'in yerine de Tuna ve Bosna vilayetlerinde Tahrir-i Emlak Müfettişliği memuriyetlerinde bulunmuş olan Abdullah Efendi getirilmiştir¹⁵. Ayrıca Bağdat Vilayeti'ndeki memurların tamamına yakını yeniden tayin edilmiş ve bir sene boyunca çalışmaları takip edilerek üstün hizmet gösteren 21 memura çeşitli rütbelerden nişanlar verilmiştir¹⁶.

Sancakların yeniden düzenlenmesi ve yeni açılan memuriyetlerle birlikte vilayetin giderlerinde de artış gözlemlenmiştir. Nitekim eskiden Bağdat Vilayeti'nin aylık tahsisatı 7 yük 80.134 kuruş 20 para iken vilayet sisteminin uygulamaya konulmasıyla bu rakam, zaptiye askerleri maaşları hariç, 12 yük 16.123 kuruş 2 paraya çıkmıştır¹⁷.

¹¹ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 101-102. Nasır Paşa ve Müntefik ileri gelenleri, Nâsriye Kasabası'nın inşasına 850 kese yardımda bulunmuşlardır. *Zevra*, 7 Rebiülevvel 1287, sayı 50.

¹² BOA, İ.DH, no. 101710.

¹³ BOA, İ.DH, no. 42198.

¹⁴ BOA, İ.DH, no. 42496, lef 5.

¹⁵ BOA, İ.DH, no. 44411; *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 124.

¹⁶ BOA, İ.DH, no. 43358, lef 7, 9.

¹⁷ BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), no. 1664, lef 2. Bağdat Vilayeti aylık tahsisatının sancaklara göre dağılımı şu şekildedir: Bağdat Sancağı; 5 yük 14.509 kuruş 22 para. Şehrizor Sancağı; 1 yük 26.026 kuruş. Müntefik Sancağı; 73.098 kuruş. Delim Sancağı; 18.220 kuruş. Hille Sancağı; 1 yük 8.810 kuruş. Kerbela Sancağı; 65.798 kuruş 20 para. Basra Sancağı; 95.916 kuruş. Süleymaniye Sancağı; 80.079 kuruş. Amare Sancağı; 33.550 kuruş. Musul Sancağı; 1 yük 111 kuruş. BOA, İ.MMS, no. 1664, lef 2.

B. Askerî Kura Usulünün İcrası

Askerî kura usulü, Bağdat Vilayetinde sadece Musul, Şehrizer ve Süleymaniye sancaklarında uygulanabiliyordu¹⁸. Bu nedenle Bağdat Vilayeti merkezinde bulunan Altıncı Ordu'nun asker ihtiyacı, uygun olmayan kişilerden ve bazen de hafif suçlu mahkumlardan karşılanmaya çalışılıyor, böylece düzen ve intizamdan yoksun disiplinsiz bir ordu meydana geliyordu.

Irak halkı askerî kura usulüne karşı çıkmaktaydı. Zaten eski Bağdat valilileri de halkın bu muhalefetinden çekinerek tereddüt etmişler, cesaret gösterip bir türlü adım atamamışlardı. Ancak Midhat Paşa askerî kura usulünün ilk önce Bağdat merkezinde uygulanması durumunda diğer bölgelerde de kolaylıkla yürürlüğe konulabileceği düşüncesindeydi. Bu düşünceyle 1869 yılı ortalarında çalışmalara başlanmış ve Bağdat Şehri'nde nüfus sayımı yapılarak¹⁹ askerlik çağında olanlar tespit edilmişti. Bu hazırlıklardan sonra, Bağdat merkezinden Altıncı Ordu'ya alınması gereken 300 askerin, yeni usule göre kura çekilerek askere alınmasına karar verilmiştir.

Midhat Paşa, Altıncı Ordu'nun idaresi de emrine verilerek Bağdat valiliğine tayin edilmişti. Ancak o esnada Seraskerlik makamında bulunan Hüseyin Avni Paşa'nın, valilikle ordu kumandanlığının tek elde toplanmasına karşı olması sebebiyle²⁰ ordunun idaresi Midhat Paşa'dan alınarak Altıncı Ordu Kurmay Başkanı Ferik Samih Paşa'ya tevcih edilmiştir (8 Ağustos 1869)²¹. Bu karar üzerine Midhat Paşa Bağdat valiliğinden istifa ettiğini merkeze bildirmiştir.

Askerî kura usulünün uygulamaya konulmasıyla ilgili çalışmalar tamamlanarak kuranın çekileceği günün öncesi akşamüstü, silahlı bir grup, kendilerine yandaş toplamak için etrafta dolaşmaya başlamış, bazı yağmacı gruplar da Hıristiyan ve Yahudi mahallelerine doğru gitmişlerdir. Aslında asker kullanma yetkisi Samih Paşa'daydı. Ancak bu karışıklığa sebep olan kura

¹⁸ Zevra, 16 Cumadélülâ 1286, sayı 11.

¹⁹ Nüfus sayımı sonucuna göre; Bağdat Şehri'nde 18.407 hane bulunmaktaydı. Şehirdeki Osmanlı tebaası erkeklerin sayısı 63.272 olup, bunların 52.689'u Müslüman, 9.325'i Yahudi ve 1.258'i Hıristiyan'dı. Ayrıca Bağdat Şehri'nde 2.126 İran, 265 İngiltere, 14 Rusya ve üçer tane de Fransa ve Avusturya vatandaşı bulunuyordu. Zevra, 2 Cumadélülâ 1286, sayı 9.

²⁰ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 67-69.

²¹ BOA, İ.DH, no. 41503.

meselesi, ordu idaresinin ayrılmasından önce Midhat Paşa'nın fikriyle kararlaştırılmış olduğundan ve vakit geçirilirse isyan daha da büyüyeceğinden, Midhat Paşa derhal kışlaya giderek gerekli askerî tedbirleri almıştır. Öncelikle Hristiyan ve Yahudi mahalleleriyle konsoloslukların buldukları yerler korumaya alınmış, Dicle Köprüsü açtırılarak şehrin karşı tarafla bağlantısı kesilmiş ve asilerden dışarıya kaçanlar olursa yakalanmaları için bir alay süvariyle şehrin etrafı sarılmıştır. Daha sonra karışıklık çıkaran grupların buldukları Şeyh Mahallesi'ne Bağdat Mutasarrıfı Şakir Bey ile Livâ Samih Paşa ve Kamber Ali Mahallesi'ne ise Livâ Feyzi Paşa dörder bölük asker ve birer top ile gönderilmişlerdir. Alınan etraflı tedbirleri gören asiler silah kullanmadan dağılmışlardır. İsyân çıktığı gece ve ertesi gün öğleye kadar²² çoğu sabıkalı ve şahsi menfaat sağlamak amacıyla ortalığı karıştırmak isteyenlerden²³ 180 kişi ele geçirilmiş, askerlik çağında olanlar kurasız askere alındığı gibi diğerleri de mahkemeye çıkarıldıktan sonra hapis cezasına çarptırılmışlardır²⁴. Böylece olaylar yatıştırıldıktan sonra hiçbir sorun çıkmadan Bağdat merkezi ile Kerbela ve Hile sancaklarının kuraları çekilmiş, askerî kura usulü bu şekilde Bağdat Vilayeti'nde yaygınlaştırılmıştır²⁵.

Sadaret, isyan bastırıldıktan sonra Altıncı Ordu'nun idaresini tekrar Midhat Paşa'ya vermiştir (28 Ağustos 1869)²⁶.

Altıncı Ordu bünyesinde dört alay piyade, iki alay süvari ve bir alay topçu olup bunların mevcudu kumandanlarıyla birlikte 9 bin civarındaydı. Midhat Paşa bu kuvvetin yeterli olmadığı kanaatindeydi. Kura ile askerî karşılanmak üzere beşinci piyade alayının açılmasını merkezden talep etmişse²⁷ de Seraskerlik izin vermeyerek taburların noksanlarının tamamlanmasını tavsiye etmiştir²⁸. Daha sonra Ahsa Seferi esnasında askere duyulan ihtiyaç üzerine, Altıncı Ordu'nun beşinci ve altıncı alayları açılmıştır²⁹.

²² Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 69-70.

²³ BOA, İ.DH, no. 101718; *BEO AYN.d.*, no. 849, s. 57.

²⁴ *Zevra*, 23 Cumadelülâ, 8 Cumadelahir 1286, sayı 12, 14.

²⁵ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 70.

²⁶ BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.UM), no. 1098/9.

²⁷ BOA, A.MKT.UM, no. 1101/16, lef 1.

²⁸ BOA, A.MKT.UM, no. 1102/7, lef 2.

²⁹ BOA, İ.MMS, no. 1672, lef 7; İ.DH, no. 44273, lef 2.

Midhat Paşa Altıncı Ordu'nun subay, doktor ve silah eksikliklerinin tamamlanması için de girişimlerde bulunmuştur. Daha valilik görevine gitmeden İstanbul'da iken bu konuda sadarete sunduğu yazısında, Altıncı Ordu'nun 5 bin adet büyük çaplı şeşhaneli tüfeği bulunduğunu, geriye kalan silahların işe yaramaz kaval tüfeklerinden ve karabinadan oluştuğunu belirttikten sonra devletin Amerika'dan satın alacağı Enfieldlerden 5 bin adedinin masrafları vilayet tarafından karşılanmak üzere Bağdat'a gönderilmesini talep etmiştir. Hatta kendisinin Azaryan Bazirgan'la irtibat kurduğunu, Liverpool'dan teslim alınması ve doğruca Basra'ya gönderilmesi durumunda bu silahların daha ucuza mal olacağını bildirmiştir. sadaret ise Amerika'dan silah alımı kesinleştiği takdirde talebinin gerçekleştirileceği cevabını vermiştir³⁰.

Vilayet sistemi gereği, nizamsız bir halde bulunan vilayetteki 8 bin kadar başıbozuk zabtiye ile muvazzaf askerler tamamen kaldırılarak³¹ 2400'ü süvari 4000'i piyade olmak üzere 6400 kişilik bir "Zabtiye Alayı" teşkil edilmiştir. Üniforma giydirilen ve İngiltere'den getirilen 2000 adet Şeşhaneli tüfekle teçhiz edilen zabtiye askerlerinin suçlularla mücadelede etkinlikleri artırılmıştır³².

C. Mirî Arazinin Halka Dağıtılması

Irak arazisi, Halife Ömer'in Irak'ı fethinden sonra İslam kanunlarına göre yeniden şekillendirilmişti. Buna göre Basra ve çevresindeki araziler gazilere dağıtılarak arâzi-i öşriye³³, diğer bölgelerdeki araziler ise yerli halkın elinde

³⁰ BOA, A.MKT.MHM, 437/3; 439/6; 440/63, lef 1, 3; Ali İhsan Gencer-Ali Fuat Öreng-Metin Ünver, *Türk-Amerikan Silah Ticareti*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 53-54.

³¹ BOA, A.MKT.UM, no. 1101/16, lef 1.

³² *Zevra*, 12 Rebiülevvel, 14 Zilkade 1286, sayı 2, 35.

³³ Arâzi-i Öşriye: Devletin, toprağın verimine göre gelirinden 1/10'dan yarımaya kadar vergi aldığı arazilerdir. Arâzi-i öşriye üç çeşittir. 1- Fetih esnasında, fethedilen arazinin 1/5'inin devlete ayrılmasından sonra askere verilen arazi. 2- Fethedilen ülke halkının İslamiyet'i kabul etmeleri durumunda bunların elinde bırakılan arazi. 3- Fethedilen askerlerden başka, Müslümanlara verilen arazi. Arâzi-i öşriye sahih mülk arazi çeşitlerinden biri olup, sahipleri bu tür arazileri istedikleri şekilde tasarruf edebilirlerdi. Halil Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, 2. bs., Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1987, s. 20, 24-25.

bırakılarak arâzî-i harâciye³⁴ olmak üzere Irak arazisi iki kısma ayrılmıştı³⁵. Osmanlı döneminde de bu durum bir müddet devam etmişti. Fakat daha sonraları Irak arazisinin birçoğu, sahiplerinin nesillerinin kesilmesi³⁶ veya ziraat yapmaya güçlerinin kalmaması üzerine, boş bırakılmamak için devlet tarafından el konulmak suretiyle arâzî-i mîriye³⁷ hükmünü kazanmıştı³⁸.

Mîrî arâzîler, doğrudan devlet tarafından tasarruf olunarak maktûiyet suretiyle mültezimlere veya emâneten devlet memurlarına verilerek idare edilmekteydi. Irak arazisinin genelinde nehirlerden sulama ile yapılan ziraatin artırılabilmesi için yeni sulama kanallarının açılmasının yanı sıra mevcut kanalların da düzenli olarak temizlenmesi gerekiyordu. Mültezimler ise bu işlerle uğraşmıyordu. Mîrî arâzî, halka parça parça tefvîz³⁹ edilerek kanunen tasarrufları temin edildiği takdirde arazinin imarı sağlanacağı gibi meskun olmayan halktan çiftçiler tedarik edilerek göçebe halk da iskan edilebilecekti⁴⁰.

Irak arazisi o dönemde, arâzî-i mîriye, öşriye ve harâciye olarak çeşitli kısımlara ayrılmıştı. Bu nedenle tayin olunan vergiler de belli bir düzende olmayıp arâzî-i mîriyeden öşür, arâzî-i harâciye ve öşriyenin bazılarından 1/2, 1/3, 1/5 ve bazılarından ise yüzölçümüne göre vergi alınmaktaydı. Dolayısıyla

³⁴ Arâzî-i Harâciye: Bir ülkenin savaş veya barış yoluyla ele geçirilmesinden sonra, yerli gayr-i müslim halkın elinde bırakılan araziler için kullanılan bir tabirdir. Bu tür arazilerden toprak veya mahsul üzerinden vergi alınmaktaydı. Arâzî-i harâciye, arâzî-i öşriye gibi sahih mülk arazi olup, her türlü tasarruf hakkı sahibine aitti. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3. bs., MEB, Ankara 1983, I, 72.

³⁵ BOA, Şura-yı Devlet Belgeleri (ŞD), no. 2148/16, lef 6.

³⁶ BOA, İ.MMS, no. 1531.

³⁷ Arâzî-i Mîriye: Mülkiyet hakkı devlete ait olan arazilerdir. Arâzî-i mîriye şu dört gruptan oluşur: 1- Fetih esnasında beytümâl için alıkonan araziler. 2- Sahipleri, mirasçısız, vasiyetsiz ve borçsuz vefat edip de beytümâl kalan araziler. 3- Zaman aşımı ile sahiplerinin kim olduğu bilinmeyen araziler. 4- Fetih sırasında iktâen temlik veya beytümâl için zapt olunduğu belli olmayan araziler. Halil Cin, "Arazi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, III (1991), 344-345.

³⁸ BOA, İ.MMS, no. 1641, lef 1.

³⁹ Mîrî arazinin çıplak mülkiyeti (rakabe) devlete aitti. Devlet bu arazileri işletilmek üzere bir bedel (tapu) karşılığında halka verebilirdi. Bu işleme "tefvîz" denmektedir. Tefvîz, bir nevi kiradır. Ancak halk, bu topraklar üzerinde kiradan daha geniş tasarruf yetkilerine sahipti. Yine toprağı tasarruf eden kişinin ölümü durumunda arazi, mirasçılarının bir kısmına meccanen ve bir kısmına ise "tapu misli" denilen bir bedel karşılığında intikal ederdi. Halil Cin, *Mîrî Arazi...*, s. 43-44.

⁴⁰ BOA, ŞD, no. 2148/16, lef 5.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

mîrî arâzinin tefviziyle arazinin imarı ve aşiretlerin iskanı sağlanacağı gibi vergi oranları da düzene sokulacağından Midhat Paşa bu meseleyle titizlikle ilgilenmekteydi⁴¹.

Esasında bu konu eski Bağdat valilerinden Namık Paşa zamanında da gündeme gelmişti. Namık Paşa sadarete sunduğu yazısında, Irak'taki mîrî arâzilerin halka bedeliyle dağıtılmasına müsaade istemiş, ayrıca tapu işlerinin Bağdat Vilayeti tarafından yürütülmesi için bir tapu memurunun tayin edilmesi talebinde bulunarak Bağdat'ta hazırlanan bir kanunnameyi de merkeze göndermişti⁴². Namık Paşa'nın istekleri, Meclis-i Vâlâ'da görüşüldükten ve kanunnamenin bazı yerleri düzeltildikten sonra kabul edilerek 12 Mart 1866 tarihiyle iradesi de çıkmıştı⁴³. Ancak aradan uzunca bir süre geçmesine rağmen karar uygulamaya konulmadığından Midhat Paşa, göreve başlar başlamaz bu meseleyi yeniden ele almıştır.

Midhat Paşa, sadarete gönderdiği 22 Mart 1869 tarihli yazısında, Irak'ın kalkınabilmesi için iki maddenin çok önemli olduğunu vurgulayarak, bu maddeleri karadan ve denizden tarım ürünlerine çıkış yolu bulunması ve vilayet halkına diğer memleketler halkı gibi arazi tasarruf hakkının verilmesi olarak açıklamıştır⁴⁴. Hatıratında ise bölgede sık sık meydana gelen isyanları halkın araziyi kullanamamasına ve mahsulünden yeterince faydalanamamasına bağlamaktadır. Zira iltizama verilen mukâtaalarda bir karış toprağa sahip olamayan halk yarıcı ve ortakçı usulüyle 1/3 hisse almaktaydı. Mültezimlerin ve şeyhlerin haksız uygulamalarıyla bazen bu hisseleri bile tam olarak ellerine geçmiyordu. Dolayısıyla halk, halinden memnun olmadığından en ufak tahriklere bile kapılarak hükümete isyan ediyordu⁴⁵. Midhat Paşa, halkın toprak sahibi yapılmasıyla bölgedeki isyanların da önüne geçilebileceğine inanıyordu.

Midhat Paşa, yukarıda zikri geçen yazısında, Irak halkının arazi sahibi olmasının getireceği faydaları sıraladıktan sonra, mîrî arâzinin halka dağıtılması, bununla ilgili olarak tapu usulüne uygun bir kanunnamenin

⁴¹ BOA, İMMS, no. 1531, lef 1.

⁴² BOA, İrade Meclis-i Vala (İMVL), no. 24610, lef 2-3.

⁴³ BOA, İMVL, no. 24610, lef 5.

⁴⁴ BOA, İMMS, no. 1531, lef 1.

⁴⁵ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 81-82.

hazırlanması, arazi alacak kişilere Bağdat Vilayeti tarafından verilecek tapuların tanzimi için bir Defter-i Hâkânî müdürünün tayin edilmesi ve mîrî arâzinin satışıyla hâsıl olacak vilayetin fazla gelirinin demir yolu yapımı, nehir ve deniz vapurları satın alınması ve ziraatın geliştirilmesi gibi imar faaliyetlerine harcanması hususlarında sadarettten izin talep etmiştir. Midhat Paşa'nın istekleri Encümen-i Mahsus'da görüşüldükten sonra; Bağdat Vilayeti'ndeki mîrî arâzilerin bedeliyle halka tefvîzine, Namık Paşa zamanında Bağdat'ta kurulan komisyon tarafından yapılan kanunnamenin Midhat Paşa'ya ulaştırılmasına, tapu senetlerinin İstanbul'dan düzenlenip gönderilmesi zaman alacağından ve bu da arazi almak isteyenlerin rağbetini azaltacağından tapu senetlerinin Bağdat'ta hazırlanmasına⁴⁶, tapu işlerinin yürütülmesi için bir tane Defter-i Hâkânî müdürünün tayin edilmesine, tapu senetleri ve gelir miktarı müfredat defterlerinin her sene İstanbul'a gönderilmesine ve mîrî arâzinin halka tefvîziyle elde edilecek vilayet gelir fazlasının her defasında İstanbul'dan izin alınarak imar işlerine harcanmasına karar verilmiştir (26 Mayıs 1869)⁴⁷. Bu karar üzerine Bağdat Vilayeti'ndeki mîrî arâzilerin tefvîz işlemine başlanmışsa da "hisseyi ukriyye" adıyla eskiden beri mîrî arâziler mahsulünden belli oranlarda gelir alan bir zümrenin ortaya çıkması, uygulamada bazı sıkıntılara yol açmıştır.

Ukuru nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmemekle birlikte bu konuda çeşitli görüşler bulunmaktadır⁴⁸. O dönemde Şûrâ-yı Devlet azası olan eski Bağdat Müftüsü Emin Efendi'ye göre, arâzi-i harâciye ve öşriye,

⁴⁶ Midhat Paşa'nın valilik görevinin sonlarına doğru tapu senetlerinin merkezden düzenlenmesine karar verilmiş, ancak Midhat Paşa'nın, birçok zorluklara yol açacağını ve hazineyi zarara uğratacağını belirterek, yeni uygulamaya karşı çıkması üzerine tekrar eski sisteme dönmüştür. BOA, *BEO AYN.d.*, No. 851, s. 135, 137, 145.

⁴⁷ BOA, İMMS, no. 1531 lef 1; *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 55-56.

⁴⁸ Zevra Gazetesi'ndeki bir yazıda ukur hakkında şu bilgiler verilmektedir. "... ukur maddesi vaktiyle memleketin tevsi'-i dâiresi hizmetinde bulunmuş olan fâti'hân-ı devletin zir-i tasarrufuna idhâl eyledikleri arâzi üzerine bir hak peydâ ederek işbu hakka istinâden arâzi-i mezkûreye tasarruf edilmek istenildikte ahâli-i kadimesinin zirâ'at ve istifâdelerine halel gelmemekle berâber fâti'hânın dahi ber-minvâl-i muharrer hakk-ı fetihlerinden mahrûm kalmamaları mütâla'asıyla arâzi-i mezkûre mahsûlât-ı seneviyesinden bir miktarının bunlar tarafından istifâdesine müsâ'ade buyrulması ve bunun üzerine aradan bir hayli zamanlar müdrûyula bu zaman içinde şu keyfiyet bir çok tebeddülât ve inkılâbâta uğraması üzerine muahharan işbu ukur ileride muhâfaza-i memleket uğrunda hizmet edecek olan şilâhçörlere medâr-ı ma'âş olarak tevcih ve ihsân olunmasından ileri gelmiş olup ..." *Zevra*, 7 Rebiülevvel 1287, sayı 50.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

sahiplerinin ziraat yapamamaları üzerine devlet eline alınarak mültezimler vasıtasıyla idare edilip mahsulünden ukur adıyla yirmi, yirmi beş ve otuzda bir hisse arazi sahiplerine verilmeye başlanmıştır. Daha sonra bu araziler tamamen mîrî arâzî hükmünü kazanmışsa da "hisse-i ukriyye" devam ede gelmiştir⁴⁹. Midhat Paşa'nın merkeze gönderdiği bir yazıya göre ise, Irak'taki arazilerin tamamı, ahkâmı değiştikten ve sahiplerinin nesilleri kesildikten sonra arâzî-i mîriyeye dönüşmüş, eski Bağdat valilerinin gösterdiği müsamaha ile bu arazilerin bazılarının hasılatından yirmi, yirmi beş ve otuzda bir hisse, bir vakfa veya şahsa tahsis olunmasıyla ukur ortaya çıkmıştır⁵⁰.

Ukur sahipleri, ukurlarının bağlı olduğu mîrî arâzî üzerinde hiçbir tasarruf hakkına sahip olmayıp arazi işlendiği takdirde, sadece mahsulünden yukarıda belirtilen oranlarda hissesini almaktaydı. Bununla birlikte bazı ukur sahipleri arazi üzerinde mülkiyet iddiasında bulunarak mahkemeye müracaat ettiklerinden tefvîz uygulamasını yavaşlatmaktaydılar⁵¹.

Ukur sahiplerinin, bir arazi üzerinde ukuru olduğuna dair ellerindeki senetler emr-i âli, berat, vakfiye veya müseccel hüccet-i şer'îye gibi muteber senetler olmayıp birtakım şahıslar arasında yapılan şahadetnamelerden ibaretti. Fakat bazı ukur sahipleri bu şahadetnameleri mahkemeye götürüp şahit göstererek hüccet almışlardı. Bazıları ise yalnızca teamüllere ve daha önceden tasarruf etmelerine dayanarak hisse-i ukriyye iddiasında bulunuyorlardı.

Mîrî arâzinin ukurlu olup olmaması, o arazinin satışına engel değilse de değerini düşürüyordu. Bununla birlikte ukuru yok diye satılan arazi üzerinde sonradan ukur çıkma ihtimali bulunduğundan bu durum ilerde taraflar arasında birçok münâzaaya sebep olacaktı. Yine gerçekte ukuru olmadığı halde ukurlu diye satılan arazi değerinin altında bir fiyata gidecekti. Ayrıca arazi sahiplerine, çalışıp emek sarf ederek elde ettikleri mahsulden hiçbir zahmete girmeyen ukur sahiplerine hisse vermek ağır gelmekteydi. Bu nedenle mîrî arâziye talip olanlar o arazinin ukurunu da satın almak istiyorlardı. Ancak ukur sahipleri ukurun kıymeti arttığından satmaya yanaşmıyorlardı.

⁴⁹ BOA, İMMS, no. 1641, lef 1.

⁵⁰ BOA, ŞD, no. 2148/16, lef 6.

⁵¹ BOA, İMMS, no. 1641 lef 1; ŞD, no. 2148/16, lef 5.

Midhat Paşa ve Bağdat Vilayet Meclisi tarafından merkeze gönderilen yazılarda, ukur ve arazinin ayrı ellerde bulunmasının sakıncaları anlatıldıktan sonra, bunların tek elde toplanması için bir usulün belirlenmesi ve Bağdat'ta kurulacak bir komisyonla ukur senetleri kontrol edilerek sahih olanların tasdik, sahte olanların ise iptal edilmesine izin verilmesi talep edilmiştir⁵². Bu yazılar Şûrâ-yı Devlet'te görüşüldükten sonra şu kararlara varılmıştır:

- 1- Tefvîz edilecek ukurlu mîrî arazi, ukuru varsa dürüst bilirkişilerin tayin edeceği bedelle, ilk önce ukur sahibine teklif edilecek, almadığı takdirde arazinin bulunduğu bölgedeki halka, onlar da kabul etmezlerse müzayede ile taliplilerine verilecektir.
- 2- Mîrî arâzi üzerinde ukur yoksa doğrudan bölge halkına teklif götürülecek ve talip olanlara mümkün olduğunca kolaylık gösterilecektir.
- 3- Tefvîz edilen mîrî arâziyi alıp da daha sonra satmak isteyenler, ilk önce o arazi üzerindeki ukur sahibine teklif edecek, almazsa başkasına satabilecektir. Yine aynı şekilde ukur sahibi ukurunu satmak isterse, ukurun üç senelik gelirine kıyasla yıllık ortalama hâsılatı üzerinden 15 seneliği itibariyle arazi sahibine teklif götürecektir ve arazi sahibinin talip olmadığına dair elinden bir senet aldığı takdirde dilediği şekilde hareket edebilecektir.
- 4- Arazi ile ukura birlikte sahip olanların ukur ve araziyi farklı kişilere satması yasaktır.
- 5- Bağdat'ta kurulacak komisyon tarafından sahih ukur senetleri tasdiklecek, sahte olanlar iptal edilecektir. Ancak senetleri olmayıp da 40 sene müddetle ukuru tasarruf ettiklerini ispatlayanlar, elinde muteber senet olan ukur sahipleri gibi muamele göreceklerdir.
- 6- Ukurun ferâğ ve intikâli Bağdat Vilayeti Defter-i Hâkânî Müdürlüğü'nün tasdikiyle yürütülecektir⁵³.

⁵² BOA, ŞD, no. 2148/16, lef 5-6.

⁵³ BOA, İMMS, no. 1641, lef 1; *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 97-98.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

Bu kararlar, iradesi de alındıktan sonra uygulamaya konularak Bağdat'ta bir komisyon kurulmuş ve ukur senetleri hakkında sahih olup olmamasına göre işlem yapılmaya başlanmıştır⁵⁴.

Mîrî arâzi ile birlikte Basra'daki mîrîye ait hurma bahçeleri de satışa çıkarılmıştır. Bununla ilgili olarak belirlenen usule göre, ma'mur ve gayr-ı ma'mur olarak iki kısma ayrılan hurma bahçeleri, dönüm hesabıyla ve bedeli üçer aylık sürelerle üç eşit taksitte ödenmek üzere müzayede ile halka dağıtılacaktı. Ma'mur ve üzerinde ağaç bulunan hurma bahçelerine talip olanlar, dönüm başına yıllık 30 kuruş öşür bedeli vereceklerdi. Boş bahçe alanlar ise hurma ağacı diktikleri takdirde altı sene müddetle vergiden muaf tutulacaklar, yedinci seneden itibaren dönüm başına yıllık 30 kuruş öşür bedeli ödemekle mükellef olacaklardı. Bu uygulama 1879 senesine kadar geçerli olup, bu süre sonunda dönüm başına alınan öşür bedelleri humsa (1/5) çevrilecekti. Ancak, beş yıllık vergisini peşin verenlerin humsu yine öşre (1/10) tahvil kılınacaktı⁵⁵.

Bağdat Vilayeti'ndeki mîrî arâzinin tefvîziyle ilgili Tapu Kanunname-i Hümayununa uygun olarak hazırlanan kanunnameye göre, merkezdeki araziler müzayedelerde bedeliyle, meskun bölgelere uzak araziler ise ücretsiz olarak halka verilecekti⁵⁶. Daha sonra sadareten Bağdat valiliğine gönderilen yazılarda, mîrî arâzilerin müzayede ile dağıtıldığı takdirde zenginlerin fazla bedel vererek satın almaya kalkışacağından istenen neticenin elde edilemeyeceği belirtildikten sonra, tefvîz edilecek mîrî arâzinin dürüst bilirkişilerin belirleyeceği bedelle ilk önce çiftçilere teklif olunması ve kabul etmeleri durumunda ödeyecekleri bedelin uygun taksitlere bölünerek kendilerine her türlü kolaylığın sağlanması bildirilmiştir⁵⁷.

Netice itibariyle mîrî arâzinin halka satışı, Midhat Paşa'nın Bağdat'taki en önemli icraatlarından biridir. Bu uygulamayla halk toprak sahibi yapıldığı gibi elde edilen gelire vilayetin imar faaliyetleri için gerekli olan parasal kaynak da temin edilmiştir.

⁵⁴ Zevra, 7 Rebiülevvel 1287, sayı 50.

⁵⁵ Zevra, 3 Rebiülahir 1286, sayı 5.

⁵⁶ BOA, İ.MVL, no. 24610, lef 5.

⁵⁷ BOA, ŞD, no. 2148/21, lef 1; *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 83.

D. Tarım Teşvikleri

Bağdat Şehri ve civarındaki arazilerde daha çok hurma yetiştirilmekteydi. Hurmadan muhammin denilen memurların, mahsul henüz ağaçta iken tahminen beyan ettikleri miktara göre, mültezimler vasıtasıyla öşür (1/10) ve hums (1/5) gibi değişik miktarlarda vergi alınmaktaydı. Vergilerin tahmin yoluyla tespit edilmesiyle bahçe sahipleri birçok haksızlığa maruz kalıyorlardı. Çünkü muhamminlerle anlaşılan mültezimler, gerçekte bin kıyye ürünü olan bir bahçeyi iki bin kıyye olarak beyan ettirdiklerinden 200 kıyye hums bedeli yerine 400 kıyye vergi tahsil etmekteydiler. Bağdat valiliği tahmin usulünün sakıncalarını ortadan kaldırmak için 1869 senesi sonlarına doğru yeni bir uygulama başlatmıştır. Buna göre, bir hurma ağacının yıllık ortalama 20 kıyye mahsul vereceği ve o yıllarda adi cins hurmanın kıyyesinin 20 para ettiği belirlendikten sonra, ürününden öşür alınan yerlerde hurma ağaçlarının her birinden iki kıyye aynen veya 40 para bedelen vergi alınmasına karar verilmiştir. Yine aynı hesaba göre mahsulünden hums alınan yerlerde ağaç başına aynen dört kıyye veya bedelen iki kuruş vergi tahsil edilecekti. Bu uygulama beş sene geçerli olup, belirtilen süre sonunda hurma fiyatlarının yükselmesi veya düşmesi durumuna göre bedelen alınan vergi miktarı yeniden düzenlenecekti⁵⁸.

Midhat Paşa Basra Şehri hurma bahçelerinin vergilerini de tadil etti. Tahmin usulünü kaldırarak arazinin yüzölçümüne göre vergi alınmasını kararlaştırdı⁵⁹.

Bölgesine göre 1/5 ile 2/3 arasında değişen oranlarda vergi alınan pamuktan, üretimin artırılması amacıyla yalnızca öşür alınmaya başlandı. Yine ithal şeker kamışı tohumundan gümrük vergisi kaldırılarak⁶⁰ Basra'da şeker kamışı ve çivid yetiştireceklerin 10 yıl süreyle vergiden muaf tutulacakları ilan edildi⁶¹.

⁵⁸ Zevra, 1Cumadelahir 1286, sayı 13.

⁵⁹ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 99-100.

⁶⁰ Zevra, 5 Zilhicce 1286, sayı 38.

⁶¹ BOA, İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD), no. 808, İef 1; *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 84.

II. İmar Faaliyetleri

A. Deniz ve Nehir Ulaşımı

Irak'ın kalkınabilmesi için öncelikle ulaşım ağının genişletilerek Bağdat Vilayeti'nin dışarıyla bağlantısının sağlanması gerekiyordu⁶². Coğrafi konum itibarıyla Fırat Nehri ile Basra Körfezi, Irak'ın dış dünyaya açılan kapıları durumundaydı.

Basra Körfezi, Ümit Burnu'nun keşfiyle önemini kaybetmiş ancak 19.yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İngiltere'nin Fırat ve Dicle nehirleriyle yakından ilgilenmesi ve daha sonra Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla (1869) yeniden eski önemini kazanmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezinde birkaç vapur ve birtakım yelkenli gemilerden oluşan bir donanması bulunmakla birlikte, körfezden Süveyş'e kadar uzanan Osmanlı sahillerinde İngiliz, Felemenk ve Fransız bayrağı taşıyan ticaret gemilerinden başka gemi görülememekteydi.

Yine Irak ve İran'dan Hicaz'a giden binlerce hacı, deniz yoluyla seyahat imkanını bulamadığından birçok tehlikeye açık çöl yolunu kullanmak zorunda kalıyordu. Ayrıca her sene Irak'tan Hicaz'a gönderilen on milyon kıyye zahire, Arapların derme çatma gemileriyle nakledildiğinden daha fazla masraf yapıldığı gibi yükün yarısı da yolda telef oluyordu. Midhat Paşa, bölgede Osmanlı nüfuzunun artırılmasının yanı sıra hacıları ve zahireyi deniz yoluyla güvenli bir şekilde nakletmek istiyordu⁶³. Bu amaçla dört tane deniz vapuru satın alınarak sefere konulmuştur.

Fırat ve Dicle nehirlerinde buharlı gemi işletimi, 19.yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İngilizlerin girişimleriyle gerçekleştirilmiştir⁶⁴. 1830'lu yılların başında İngiltere'de, Fırat Nehri üzerinden Basra Körfezi yoluyla Hindistan'a ulaşma fikri kuvvet kazanmaya başlamıştı. Buna göre İngilizler, Fırat üzerinden Basra ile Birecik arasında yapılacak olan nakliyatı, Birecik'ten İskenderun'a inşa edilecek demir yolu ile Akdeniz'e taşımayı hedefliyorlardı.

⁶² BOA, İ.MMS, no. 1581, lef 1.

⁶³ Zevra, 9 Cumadélülâ 1286, sayı 10.

⁶⁴ Daha geniş bilgi için bkz., İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti: Hamidiye Vapur İdaresi*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2007.

Bölgede araştırmalar yapan Kaptan Chesney'in Fırat Nehri'nde buharlı gemilerin işleyebileceği yönünde görüş bildirmesiyle harekete geçilerek buharlı iki gemi parçalar halinde İskenderun Limanı'na, oradan da kara yoluyla Birecik'e nakledilmiştir. Burada monte edildikten sonra Fırat ve Dicle isimleri verilen bu gemiler, Osmanlı Devleti'nden izin alındıktan sonra Chesney idaresinde 1836 Mart ayı ortalarında Birecik'ten hareket ettirilmişlerdir. Ancak Dicle, Hit ile Ane arasında kum fırtınasına yakalanarak batmış, Fırat ise yoluna devam ederek Basra'ya, oradan da Bağdat'a ulaşmıştır.

Bu sırada İngilizler Dicle Nehri'nde de keşif çalışmaları yapmışlardır. Fırat Nehri'nin keşfinde kullanılan Fırat isimli geminin kaptanı H. B. Lynch, Dicle Nehri üzerinde buharlı gemilerle taşımacılık yapan bir nakliye şirketi kurmuştur. Neticede İngilizler, Fırat üzerinden Basra Körfezi yoluyla Hindistan'a ulaşma projelerini hayata geçirememişlerse de Osmanlı Devleti'nden aldıkları izinle Fırat ve Dicle'de gemi işletme hakkını elde ederek, bu nehirler üzerinde buharlı gemilerle taşımacılık yapan nakliye şirketleri kurmuşlardır⁶⁵.

Osmanlı Devleti de Fırat ve Dicle nehirlerine büyük önem vermekteydi. Zira, Irak ve Suriye'de bulunan ve sık sık isyan eden bazı aşiretlerin kontrol altına alınması ve vergilerin zamanında toplanabilmesi için mümkün mertebe bu nehirlerden istifade etmek gerekiyordu. Bu kapsamda Midhat Paşa'nın seleflerinden Gözlüklü Reşit ile Namık paşalar zamanında birtakım çalışmalar yapılmıştı. Reşit Paşa, ulaşım araçlarını modernleştirmek ve bölgedeki İngiliz Leng şirketiyle rekabet edebilmek amacıyla Belçika tersanelerine Basra ve Bağdat adında iki tane vapur sipariş ettiği gibi bu vapurların tamir ve bakımı için Bağdat'ta bir de tersane kurmuştu. Namık Paşa zamanında ise "İdâre-i

⁶⁵ C. Orhonlu, T. Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (TD)*, XIII/17-18 (İstanbul 1963), 100-102; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1974, s. 76-78; Mehdi Jawad Habib al-Bustani, *Bağdat'ta Kölemen Hakimiyetinin Tesisi ve Kaldırılması İle Ali Rıza Paşa'nın Valiliği (1749-1842)*, İstanbul Üniversitesi Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kürsüsü Doktora Tezi, İstanbul 1979, s. 314-316.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

Ummân-ı Osmâniyye" adında bir şirket kurularak Avrupa'ya Musul, Fırat ve Risâfe adlarında üç vapur daha sipariş edilmişti⁶⁶.

Fırat ve Dicle nehirlerindeki ulaşım çalışmaları, Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği görevine başlamasıyla büyük bir ivme kazanmıştır. Midhat Paşa, Bağdat'ın dışarıyla bağlantısını kolaylaştıracak yolların açılmasına önem vermiş, Fırat Nehri yoluyla Haleb'e, oradan da Akdeniz'e ulaşmayı hedeflemiştir⁶⁷. Bu kapsamda çok sayıda nehir vapuru satın alındığı gibi daha sağlıklı ulaşım yapılabilmesi amacıyla ıslah çalışmalarına başlanılarak Fırat'ın Hit'e kadar olan mesafesi keşfolunmuş ve daha yukarılarının keşfi için de 1870 yılı Mart ayı ortalarında Bağdat Merkez Mutasarrıfı Şakir Bey görevlendirilmiştir. Beraberindeki mühendislerle birlikte, Basra Vapuru'yla Bağdat'ın üst taraflarından hareket eden Şakir Bey, Fırat Nehri üzerinde Meskene'ye kadar gitmiş ve nehir hakkında topladığı bilgilerin yanı sıra Fırat'ın bu mesafeye kadar haritasını da hazırlatmıştır⁶⁸.

Şakir Bey'in keşif çalışması sonunda, Fırat Nehri'nin Meskene'ye kadar olan mesafesinin gemi işletimine elverişli olduğu ve Ane ile Hit arasındaki bazı engellerin temizlenmesiyle vapurların daha güvenli bir şekilde işleyebileceği anlaşılmıştır⁶⁹. Yine Şakir Bey'in izlenimlerine göre şiddetli akıntular, nâ'ur denilen sulama dolapları, nehir yatağındaki büyük kayalar ile eski eser ve köprü harabeleri ulaşımı güçleştiren başlıca engellerdi⁷⁰. Bu tespitler yapıldıktan sonra, Londra'ya sipariş edilen aletler de geldiğinden, Hit ile Ane arasındaki engellerin ortadan kaldırılması için Delim Kaymakamı görevlendirilerek çalışmalara başlanmıştır⁷¹. Ara sıra Midhat Paşa'nın da bizzat bölgeye giderek incelemelerde bulunduğu Fırat'taki ıslah çalışmalarına, halk da malzeme ve el

⁶⁶ Yaşar Yücel, "Midhat Paşa'nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 1986, s. 176-177.

⁶⁷ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 87-89.

⁶⁸ BOA, İ.DH, no. 42864; *Zevra*, 20 Zilhicce 1286, sayı 39.

⁶⁹ *Zevra*, 2, 9, 16, 23 Safer 1287, sayı 45-48.

⁷⁰ *Zevra*, 27 Zilhicce 1286, 4, 11, 18, 25 Muharrem 1287, sayı 40-44.

⁷¹ Fırat Nehri'ndeki ıslah çalışmalarına 1870 senesinde 250 ile 300 bin kuruş arasında harcama yapılmasına karar verilmişti. Bu meblağa vapurların birkaç aylık geliri karşılık olarak gösterilmiştir. BOA, *BEO AYN.d.* no. 849, s. 84.

emeğiyle katkıda bulunmuştur⁷². Fırat Nehri'nde bir taraftan temizleme çalışmaları yapılırken bir taraftan da yolcu vapurları fazla yük almadan kılavuz vapurlar eşliğinde seferlere başlamışlardır⁷³.

Dicle Nehri'nde de Musul'a kadar gidebilmek için ıslah çalışmalarına başlanarak Ebu Şarib ve Sultan Abdullah harabeleri ortadan kaldırılmıştır⁷⁴. Ayrıca Fırat ve Dicle nehirlerini birbirine bağlayan Kenâniye Kanalı'nın açılışı gerçekleştirilmiştir⁷⁵. Yine Dicle ve Şattularab nehirlerinin Bağdat-Basra güzergâhındaki zaman ve yakıt israfına sebep olan büyük kavisler üzerine kanallar açılmıştır⁷⁶.

1. Basra Tersanesi'nin Islahı

Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve Basra Körfezi'nde işleyen Osmanlı gemileri için Basra'da inşa olunan tersane zamanla bakımsızlıktan dolayı tam olarak işlevini yerine getirememeye başlamıştır. Gerek Basra Tersanesi'ndeki İzmir⁷⁷ ve Bursa korvetleriyle diğer gemilerin tamirinin yapılamaması ve gerek gemilerde istihdam olunan askerlerin disiplin ve nizamdan uzaklaşmalarından dolayı körfezdeki deniz gücünün etkisizleşmesiyle İngilizler bölgede nüfuzunu artırmış, hatta İran bile Bahreyn'de⁷⁸ hak iddia etmeye kalkışmıştır.

⁷² *Zevra*, 1, 4, 22 Cumadelülâ, 10 Cumadelahir 1287, sayı 64-65, 70, 75.

⁷³ *Zevra*, 10, 13 Rebiülahir 1287, sayı 58-59.

⁷⁴ *Zevra*, 5, 26 Şaban 1286, sayı 22, 25.

⁷⁵ *Zevra*, 24 Cumadelahir 1287, sayı 79.

⁷⁶ *Zevra*, 20 Zilhicce 1286, sayı 39.

⁷⁷ Midhat Paşa, Bağdat valiliğine tayin edilip de henüz İstanbul'dayken sadarete müracaat ederek, üç sene önce Kızıldeniz sahilinde karantina mahalli yapılacak olan bir yerin keşfi için Basra Tersanesi'nden gönderilen ve görevini tamamladıktan sonra Cidde'ye gidip orada kalarak fenalaşmaya yüz tutan İzmir Korveti'nin gerekli tamirleri yapılarak en kısa sürede Basra Tersanesi'ne iade edilmesini talep etmiştir. Sadaret'ten gelen cevapta, bu konuda İzmir Korveti süvarisine gerekli emir ve talimatların verildiği bildirilmiştir. BOA, A.MKT.UM, No. 1092/84; *BEO AYN.d.*, No. 851, s. 54.

⁷⁸ İran Devleti, eski Bağdat Kârperdâzi (konsolos) Mehdi Han'ı, Hâkim nasb ederek Bahreyn'e göndermiş ve Bahreyn ahalisinden Bağdat'a gelenleri İran tebaası sayarak himaye etmeye başlamıştı. Bu duruma şiddetle itiraz eden Osmanlı Devleti, kendilerine bağlı bir mahalle dışarıdan herhangi bir müdahalenin kesinlikle kabul edilemeyeceğini İran'a bildirmiştir. BOA, A.MKT.UM, no. 1099/39; *BEO Sadaret Defterleri*, no. 603, 9 Şaban 1286.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

Midhat Paşa, 28 Mart 1870 tarihli sadarete gönderdiği yazısında durumu bu şekilde ortaya koyduktan sonra alınması gereken tedbirleri de şöyle sıralamıştır:

- 1- İzmir ve Bursa korvetlerinin İstanbul'a alınarak yerlerine büyüklü küçüklü üç-dört tane vapurun gönderilmesi.
- 2- Gönderilecek vapurların dirayetli bir kumandan emrinde merkezleri Basra Tersanesi olmak üzere Kızıldeniz ve Hint Okyanusu sahilleri ile Basra Körfezi'nde dolaştırılmaları.
- 3- Vapurların bakımını yapacak olan Basra Tersanesi'ne fabrika, kışla, havuz ve vinç gibi donanımların kazandırılması.
- 4- İşe yaramayan eski vapurların tasfiye edilerek, yerlerine yenilerinin alınmasına izin verilip bunların da Kuveyt, Katif, Bahreyn ve Maskat sahillerine kadar gidip gelecek şekilde bir usulün belirlenmesi.

Midhat Paşa'nın belirttiği hususlar merkezce uygun görülerek istenilen düzenlemelerin yapılmasına, Basra Tersanesi kumandanlığına da Ahmet Bey'in tayin edilmesine karar verilmiştir⁷⁹. Ancak aradan bir buçuk yıl geçmesine rağmen 20-25 bin İngiliz Lirasına mal olması hesaplanan fabrika ve havuzun ödenek darlığından dolayı henüz inşa edilemediği merkezle yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır⁸⁰.

2. Bağdat Tersanesi'nin Düzenlenmesi

Midhat Paşa'dan önce valilik görevinde bulunan Reşit Paşa zamanında, Bağdat ile Basra arasında işlemek üzere iki tane vapur satın alınarak bakım ve tamirleri için Bağdat'ta tersane ve dökümhane inşa ettirilmişti. Başlangıçta oldukça faydalı işler gören tersane daha sonraları fazla masraf yapıyor gerekçesiyle kapatılmıştı. Midhat Paşa döneminde Avrupa'ya çok sayıda vapur sipariş edildiğinden Bağdat Tersanesi tekrar faaliyete geçirilmiştir⁸¹.

⁷⁹ BOA, İMMS, no. 1611, lef 1, 3; Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, TTK, Ankara 1998, s. 83-84.

⁸⁰ BOA, BEO AYN.d, no. 851, s. 132.

⁸¹ BOA, Sadaret Amedi Kalemî Meclis-i Vükela Yazışmalarına Ait Belgeler (A.AMD.MV), No. 7/6, lef 3; *Zevra*, 6 Receb 1286, sayı 18.

Tersanede nehir vapurlarının tamirinin yanı sıra, inşa edilmekte olan devlet binalarının malzemeleri de imal ediliyordu. Ayrıca Avrupa'dan parçalar halinde getirilen nehir vapurlarının monte işi, Basra Tersanesi yerine artık Bağdat Tersanesi'nde yapılıyordu⁸². Daha önce Basra Tersanesi'nde yabancı işçilerle oldukça uzun bir sürede tamamlanan monte işi, Bağdat Tersanesi'nde yerli işçilerle daha kısa sürede ve daha az masrafla bitiriliyordu. Bunda da yerli işçilerin gayretlerinin yanı sıra, o dönemde İngiliz ve İstanbul tersanelerinde bile olmayıp, yalnızca Tuna Nehri'ndeki Avusturya tersanelerinde uygulanan vapurların tersaneden nehre yandan indirilmesi usulünün⁸³ Bağdat Tersanesi'nde de kullanılması etkili oluyordu.

Tersaneden sonra dökümhane de yeniden düzenlenerek çalışır hale getirilmişti. Böylece dökme bir alet kırıldığında veya arızalandığında, o aletin Avrupa'dan gelmesi beklenmeyerek dökümhane'de imal edilecek, dolayısıyla Bağdat Vilayeti bu konuda Avrupa'ya muhtaç olmaktan kurtulacaktı⁸⁴.

3. Satın Alınan Vapurlar

Midhat Paşa döneminde, Fırat ve Dicle'de ıslah çalışmalarının yanı sıra deniz ve nehirlerde işlemek üzere çok sayıda yeni vapur satın alınmıştır. İdâre-i Ummân-ı Osmâniye şirketi idaresindeki deniz vapurları, Basra'dan Süveyş Kanalı yoluyla İstanbul ve İngiltere'ye seferler düzenliyordu. Nehir vapurları ise Midhat Paşa'nın teşkil ettiği "İdâre-i Nehriyye"⁸⁵ bünyesinde Fırat ve Dicle nehirlerinde yolcu ve yük taşıyorlardı⁸⁶.

⁸² *Zevra*, 6 Receb 1286, 16 Receb, 12 Şaban, 5 Ramazan 1287, sayı 18, 85, 92, 99.

⁸³ "... şöyle ki usûl-i kadîme vechile sefinelerin tûli sâhile amûd olarak vaz'-ı dest-gâh edildiği sûrette her bir sefîne için sefinenin cesâmetine nisbetle büyük birer mahal tahsis ve her birine ayrı ayrı dest-gâhlar inşâsı lâzım gelip halbuki işbu usûl-i cedîde üzere vaz'-ı dest-gâh edilecek sefinelerden 6-7 tanesi diğer sefinelerden bir tanesinin isti'âb edeceği mahalle sıkıştırılacağı misillü usûl-i atîka dest-gâh ve kızaklarına nisbetle onda üçten ziyâdeye varmayan bir masrafla inşâ olunan dest-gâh ve kızak 5-6 sefinenin inşâsıyla suya tenziline hizmet etmektedir." *Zevra*, 16 Receb 1287, sayı 85.

⁸⁴ *Zevra*, 16 Receb 1287, sayı 85.

⁸⁵ Midhat Paşa, nehir vapurlarının yerli bir şirket kurularak idare edilmesi için merkeze müracaat etmişse de Fırat Nehri'nin ıslah çalışmaları henüz tamamlanmadan böyle bir teşebbüsün uygun olmayacağı kendisine bildirilmiştir. BOA, *BEO AYN.d*, no. 849, s. 84.

⁸⁶ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 88-89.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

Midhat Paşa, daha İstanbul'dayken sadarete müracaat ederek, mîrî arâzinin bedeliyle halka dağıtılması ve elde edilecek gelirden yıllık on beş bin kesenin, demir yolu yapımı, yeni vapur alımı ve ziraatın genişletilmesi gibi imar faaliyetlerine harcanması hususlarında izin almıştı⁸⁷. Böylece nehir ve deniz vapurlarının satın alınması için gerekli olan maddi kaynak da temin edilmiş oluyordu. Nitekim 27 Ağustos 1872 tarihli bir belgede, mîrî arâzinin satışıyla o zamana kadar elde edilen meblağın 13.839.188 kuruş 5 paraya ulaştığı ve 11.251.799 kuruş 32 para tutan Babil, Asur, Ninova, Diyâle, Degâra, Alûs, Nâus, Habur, Mu'temed, Tarak, Süreyya, Şehbâ ve Hadbâ adlarındaki vapur ve şileplerin alım masraflarının bu meblağdan karşılandığı, ayrıca 648.102 kuruş 27 paraya mal olan Telafer Vapuru masrafının da mîrî arâzinin satış geliriyle ödenmesine karar verildiği görülmektedir. Yine aynı belgede, 975.000 kuruşa alınan Necid Vapuru masrafının, Ahsa'nın 1871 senesi gelir fazlasından karşılandığı belirtilmektedir⁸⁸.

Nehir ve denizlerde işleyen Bağdat Vilayeti'ne bağlı vapurların yakıt ihtiyacı olan kömürler, yıllık 25-30 bin lira ödeme yapılarak İngiltere'den ithal edilmekteydi⁸⁹. Bu masraftı azaltmak için Bağdat Vilayetindeki kömür madeni çıkması muhtemel yerlerde, mühendisler getirtilerek araştırmalar yapılmış⁹⁰, ancak vapurlarda kullanılabilir özellikte kömür bulunamamıştır. Bununla birlikte Diyarbakır Vilayetine bağlı Keban Madeni civarında keşfedilen nitelikli kömürün, Midhat Paşa'nın isteği üzerine Bağdat Vilayeti tarafından işletilmesine karar verilmiştir⁹¹.

Midhat Paşa, İdâre-i Ummân-ı Osmâniye şirketi vapurları için Aden, Maskat ve Benderbuşir'de kömür depoları da kurmuştur. Hatta 8-10 bin tonlato kapasitesi bulunan Aden'deki kömür deposundan Tersâne-i Âmire vapurları da faydalanmıştır.

⁸⁷ BOA, İ.MMS, no. 1581.

⁸⁸ BOA, ŞD, no. 2149/5.

⁸⁹ BOA, İ.MMS, no. 1608, lef 1; İ.DH, no. 43400.

⁹⁰ BOA, İ.DH, no. 40970, *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 51; A.MKT.MHM, no. 440/12.

⁹¹ BOA, İ.MMS, no. 1608, lef 1.

a. Deniz Vapurları

1- Babil Vapuru: Bu vapur, İngiltere ile Avustralya arasında işlemek üzere⁹² 1866 yılında seksen küsur bin liraya yaptırılmış olup, İngiltere'deki şirketinin iflas etmesiyle satılığa çıkarılmıştı. Bağdat Vilayeti'nin de böyle bir vapura ihtiyaç duyması üzerine, uzun süre pazarlığıyla uğraşmış ve nihayet 33.500 İngiliz lirasına satın alınarak Babil ismi verilmiştir. 450 beygir kuvvetinde, 303 adım uzunluğunda, 25 adım derinliğinde, 35 adım genişliğinde olan⁹³ ve 1700 tonilato yük kapasitesi bulunan⁹⁴ Babil Vapuru, Londra'dan Basra'ya götürülene kadar sigorta, kömür ve diğer masraflarıyla beraber 39.877 lira 4 şilin 6 peniye mal olmuştur⁹⁵.

Basra ile Süveyş arasında işletilmek üzere alınan Babil Vapuru, İstanbul ve İngiltere'ye de güzergâhındaki limanlara uğrayarak seferler düzenliyordu⁹⁶. Babil Vapuru alınmaya kadar Basra ile Cidde arasında yalnızca bir tane İngiliz vapuru işlemekte ve yolcuları fâhiş fiyata götürmekteydi. Zevra Gazetesi'nde Babil Vapuru'nun 6 Şubat 1870'de ilk seferini Cidde'ye yapacağı ve İngiliz vapurundan daha ucuza yolcu taşıyacağı ilan olunarak fiyat tarifesi de verilmekteydi. Buna göre, birinci mevki (kış kamarası) 4000 kuruş, ikinci mevki (baş kamarası) 2500 kuruş, ve üçüncü mevki (güverte) ise 1200 kuruştur⁹⁷. Babil Vapuru, hac mevsimine rastlayan bu ilk seferinde gidiş ve dönüşüyle birlikte 35 bin lira gelir getirmiştir⁹⁸.

2- Ninova Vapuru: Alış fiyatı ve diğer masraflarla birlikte 2.226.244 kuruş 20 paraya (23.646 İngiliz lirası) Londra'dan alınmıştır. 225 adım uzunluğu, 30,7 adım genişliği, 16,9 adım derinliği, 110 beygir kuvveti ve 1041 tonilato yük kapasitesi bulunan Ninova, tek uskurlu, iki direkli ve mükemmel

⁹² Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 89.

⁹³ BOA, İ.DH. no. 42472, lef 1.

⁹⁴ Zevra, 9 Cumadélülâ 1286, sayı 10.

⁹⁵ BOA, İ.DH. no. 42472, lef 2.

⁹⁶ Zevra, 9 Cumadélülâ 1286, 11 Cumadelaahir 1287, sayı 10, 67.

⁹⁷ Zevra, 16 Şevval 1286, sayı 31.

⁹⁸ Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 89.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

yelkenli büyük bir deniz vapuruydu⁹⁹. Basra ile Süveyş arasında işlemek üzere satın alınan Ninova, İstanbul ve İngiltere'ye de seferler düzenliyordu¹⁰⁰.

3- Asur Vapuru: Londra'dan Basra'ya teslim olunana kadar bütün masrafları sahibine ait olmak üzere 11.000 liraya pazarlığı kesilen Asur Vapuru, iskonto ve komisyon masraflarıyla birlikte 11.200 İngiliz lirasına mal olmuştur. 120 beygir gücünde ve 214 adım uzunluğunda olan Asur, özellikle Basra ile körfezdeki Benderbuşir, Benderabbas, Bahreyn, Katif ve Kuveyt limanları arasında işletilmek ve suların çokluğunda Bağdat'a kadar çıkarılabilmek maksadıyla satın alınmıştır¹⁰¹.

4- Necid Vapuru: Basra'dan Katif'e işlemek büyük vapurlar için tehlikeliydi. O sırada Ahsa'ya askeri hareket düzenlendiğinden Asur Vapuru da ihtiyacı karşılayamıyordu. Bunun üzerine, İngiltere'de yapılarak iki sene kullanılmış olan bir vapur, 8800 İngiliz lirasına satın alınmıştır. Necid Vapuru 215 adım uzunluğunda, 30 adım genişliğinde ve 150 beygir gücünde olup masrafı Ahsa'nın 1871 senesi gelir fazlasından karşılanmıştır¹⁰².

b. Nehir Vapurları

1- Süreyya Vapuru: Belçika'dan satın alınan Süreyya Vapuru alış fiyatı, monte ve diğer masraflarla birlikte 121.616 kuruş 31 paraya (560 İngiliz lirası) mal olmuştur. 69 adım uzunluğunda, 10 adım genişliğinde, 4,6 adım derinliğinde, 14 beygir kuvvetinde olan ve 35 tonilato yük kapasitesi bulunan Süreyya Vapuru, tulumbalı yeni icat bir vapurdu. Bu çeşit vapurları denemek ve Kenâniye Kanalı'nda işletilmek üzere alınmıştır¹⁰³.

2- Telafer Vapuru: Bağdat ile Basra arasında işleyen birkaç tane vapur varsa da ticaretin gelişmesiyle yeterli olmadıklarından az kömür yakan bir nakliye vapuruna ihtiyaç duyulması sebebiyle 168 adım uzunluğunda, 24 adım genişliğinde, 12 adım derinliğinde, 25 beygir kuvvetinde, 5-6 mil hızında ve 250 tonilato yük kapasitesinde bir vapurun yapımı, 3200 İngiliz lirasına

⁹⁹ BOA, İ.DH, no. 43975, lef 2.

¹⁰⁰ *Zevra*, 11 Cumadelahir 1287, sayı 67.

¹⁰¹ BOA, İ.DH, no. 42472, lef 1.

¹⁰² BOA, İ.DH, no. 44780, lef 1.

¹⁰³ BOA, İ.DH, no. 43975, lef 2.

Londra'ya sipariş edilmişti. Parça halinde Bağdat'a getirilen bu vapura, montesi yapıldıktan sonra Telafer ismi verilmiştir. Telafer Vapuru alış fiyatı, nakliye, monte ve diğer masraflarıyla birlikte 6 yük 48.102 kuruş 27 paraya mal olmuştur¹⁰⁴.

3- Alûs Vapuru: Londra'dan satın alınarak Bağdat'ta monte edilen Alûs Vapuru 90 adım uzunluğunda, 15 adım genişliğinde, 6,6 adım derinliğinde, 100 tonilato yük kapasitesinde ve 30 beygir kuvvetinde olup Fırat Nehri'ndeki ıslah çalışmalarından önce yolcu ve yük taşımada, daha uzun vapurlar alınca da temizleme, keşif ve şilep çekme işlerinde kullanılmak için alınmıştır. Alûs Vapuru'na alış fiyatı, monte ve diğer masraflarla birlikte 639.686 kuruş (3000 İngiliz lirası) harcama yapılmıştır.

4- Nâus Vapuru: Londra'dan satın alınan Nâus Vapuru alış fiyatı, monte ve diğer masraflarla birlikte 426.458 kuruşa (2000 İngiliz lirası) mal olmuştur. 70 adım uzunluğunda, 15 adım genişliğinde, 6,6 adım derinliğinde, 70 tonilato yük kapasitesinde ve 20 beygir kuvvetinde olan Nâus Vapuru tarak vapurunu sevk etmek, ıslah çalışmaları ile yolcu ve yük taşınmasında kullanılmak maksadıyla alınmıştır.

5- Diyâle Vapuru ve Degâra Şilebi: Diyâle Vapuru'yla beraber iki şilep 1.079.816 kuruş 1 paraya (6219 lira 9 şilin) Hindistan'dan satın alınmış, ancak yolda Diyâle Vapuru'nun kaza yapmasıyla şileplerden biri batmıştır. Diyâle Vapuru 230 adım uzunluğunda, 18 adım genişliğinde, 8,3 adım derinliğinde, 262 tonilato kapasitede ve 120 beygir gücünde olup uskuna tarzında donatılmış büyük bir nehir vapuruydu. Montesi Bağdat'ta yapılan Degâra Şilebi ise 156 adım uzunluğunda, 17 adım genişliğinde, 7 adım derinliğinde ve 201 tonilato kapasitedeydi.

6- Habur Şilebi: Londra'dan satın alınan ve montesi Bağdat'ta yapılan Habur Şilebi 100 adım uzunluğunda, 17,6 adım genişliğinde, 7,6 adım derinliğinde ve 150 tonilato kapasitedeydi. Alış fiyatı, monte ve diğer masraflarla birlikte 213.228 kuruşa (1000 İngiliz lirası) mal olan Habur Şilebi, Basra ile Bağdat arasında, Bağdat Vapuru aracılığıyla yük taşımak için

¹⁰⁴ BOA, ŞD, no. 2149/5, lef 6.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

alınmıştır. Bu şilebe, gerektiğinde o bölgedeki daimî garbî rüzgarlarıyla Bağdat'tan Basra'ya kadar gidebilmesi için bir de direk konulmuştur.

7- Mu'temed Şilebi: Londra'dan satın alınan ve montesi Bağdat'ta yapılan Mu'temed Şilebi¹⁰⁵, Habur Şilebi ile aynı özelliklerde olup aynı amaç doğrultusunda kullanılmak için alınmıştır. Alış fiyatı, monte ve diğer masraflarla birlikte 213.228 kuruşa (1000 İngiliz lirası) mal olan Mu'temed Şilebi'ne de Habur Şilebi'nde olduğu gibi direk konulmuştur¹⁰⁶.

8- Hadbâ ve Şehbâ Kılavuz Vapurları: Fırat ve Dicle nehirlerinde vapurların işlemesine mâni olan engellerin keşif ve muayenesinde kullanılmak üzere Londra'dan satın alınan bu iki küçük kılavuz vapurlarından Hadbâ 5, Şehbâ ise 7 beygir kuvvetindeydi. Biri Fırat'a, diğeri Dicle'ye konulmuştur. Bu vapurlar, alış fiyatı ve diğer masraflarıyla birlikte toplam 1 yük 13.812 kuruş 19 para (1039 lira 7 şilin 8 peni) mal olmuşlardır¹⁰⁷.

9- Tarak Vapuru: Londra'dan satın alınan ve montesi Bağdat'ta yapılan Tarak Vapuru 80 adım uzunluğunda, 15 adım genişliğinde, 6,6 adım derinliğinde, 85 tonilato kapasitede ve 25 beygir kuvvetinde olup Fırat ve Dicle nehirlerinin temizlenmesinde kullanılmak üzere satın alınmıştır. Alış fiyatı, monte ve diğer masraflarla birlikte 597.040 kuruşa (2800 İngiliz lirası) mal olmuştur¹⁰⁸.

10- Meskene Vapuru: Fırat Nehri'nde kullanılmak amacıyla Peşte'ye sipariş olunan bu vapur, dört çarklı olup Midhat Paşa'nın valilikten ayrılmasından sonra Bağdat'a gelmiş ve montesi yapıldıktan sonra Meskene adı verilerek Fırat Nehri üzerinde Bağdat ile Meskene arasında sefere konulmuştur¹⁰⁹.

11- Feyhâ Vapuru: Basra Nakibi Seyyid Abdurrahman tarafından satın alınmış, daha sonra sahibi tarafından Nehir İdaresi'ne teberru edilmiştir¹¹⁰.

¹⁰⁵ Suya indirilirken İran Şahı maiyetinden Mu'temed el-Melik Yahya Han da hazır bulunduğundan bu şilebe onun adı verilmiştir. *Zevra*, 5, 9 Ramazan 1287, sayı 99-100.

¹⁰⁶ BOA, İ.DH, no. 43975, lef 2.

¹⁰⁷ BOA, İ.DH, no. 42521, lef 2.

¹⁰⁸ BOA, İ.DH, no. 43975, lef 2.

¹⁰⁹ BOA, *BEO AYN.d*, no. 849, s. 111, 115; 851, s. 153; Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 91.

¹¹⁰ *Zevra*, 16 Şevval, 14 Zilkade 1286, sayı 31, 35.

B. Kara Ulaşımı

Midhat Paşa, Bağdat valiliği görevi boyunca kara ulaşımına yönelik faaliyetlerinde daha çok raylı sistemler üzerinde durmuştur. Bu kapsamda Kazımiye Tramvayı'nı hayata geçirmiş, ancak Bağdat-Kerbela demir yolu projesini kuvveden fiile dönüştürememiştir.

1. Kazımiye Tramvayı

Bağdat'ın karşı yakasındaki mahalleye bir saat uzaklıkta bulunan Kazımiye kasabası halkı, ticaret ve sanatla uğraştıklarından her gün Bağdat'a gidip geliyorlardı. Ayrıca İmam Musa Kazım'ın türbesinin bulunduğu Kazımiye, yerli-yabancı birçok ziyaretçinin akınına uğruyordu. Bağdat ile Kazımiye arasındaki bu hareketliliğin farkında olan Midhat Paşa, özel memurlar görevlendirerek yolcuları saydırmış, günde ortalama 4 bin yolcunun seyahat ettiği sonucuna ulaşması üzerine Bağdat-Kazımiye arasına bir tramvay yolu inşa etmeye karar vermiştir.

Bağdat'tan Kazımiye'ye kadar 6 kilometrelik mesafeye yapılması düşünülen tramvay yolunun inşası için gerekli olan malzemelerin fiyatı Avrupa'dan öğrenildikten sonra, 6 bin hissedenden oluşan ve her bir hissesi 250 kuruş olan yerli bir şirket kurulmuştur¹¹¹. Londra'ya sipariş edilen malzemelerin gelmesiyle tramvay yolunun inşasına başlanılarak 5 kilometrelik bölümü, yani Karşıyaka Mahallesi'nden Kazımiye'ye kadar olan bir saatlik mesafesi, istasyonlarıyla birlikte bitirilerek 14 Temmuz 1871 Cuma hizmete açılmıştır. Yolun bu kısmına Londra'dan getirilen raylar, demir temeller, sekiz adet araba ile bunların nakliyesi, yolun düzeltilmesi, istasyonların inşası ve hayvanların temini masraflarıyla birlikte 12 bin İngiliz lirası harcanmıştır. Tramvay yolunun Karşıyaka Mahallesi'nden Bağdat merkezine kadar 700 metrelik bir kısmı kalmış ise de yol üzerindeki birtakım hanelerin istimlak edilmesi birkaç yük kuruş tutacağından bu kısmın şirket temettuatından karşılanmak üzere daha sonra yapılmasına karar verilmiştir.

¹¹¹ Midhat Paşa'nın isteği üzerine, şirketin kurulabilmesi için gerekli olan emr-i âli Bağdat Vilayeti'ne gönderilmiştir. BOA, İ.Ş.D, no. 947, lef 1; *Mühimme Defterleri*, no. 263, s. 17.

Kazımiye tramvay yolunun ticari karlılığı ortadaysa da bölge halkının başlangıçta şirket hisselerine fazla ilgi göstermemesi sebebiyle 6 bin hisseden ancak 2 bini satılabilmiş, geriye kalan 4 bin hisse ise borçlanılarak¹¹² daha sonra şirketin geliriyle ödenmiştir. Bağdat ile Kazımiye arasında günde birkaç bin yolcu taşıyan bu atlı tramvay, ilk sene %20 kar ederek hisse sahiplerine %3 kar payı dağıtmıştır. İki katlı bir araba olan tramvayın 8 arabalık bir otoparkı bulunuyordu. Elli kişilik yolcu kapasitesine sahipti. Alt katta (birinci sınıf) seyahat edenlerden 40, kenarları açık olan üst katta (ikinci sınıf) yolculuk edenlerden 20 para taşıma ücreti alınıyordu. 1938 yılına kadar hizmet veren Kazımiye Tramvayı, bu tarihte Bağdat'ta Belediye Otobüsleri İşletmesi kurulunca ruhsatsız olduğu bahane edilerek kaldırılmıştır¹¹³.

2. Bağdat-Kerbela Demir Yolu İnşası Teşebbüsü

Bağdat'taki en önemli karayollarından biri Müseyyeb Yolu'ydu. Sadece İran'dan gelip Kerbela'yı ziyaret için bu yolu kullanan yolcu sayısı yıllık 60 bin civarındaydı. Oldukça işlek olan bu yolun Bağdat ile Kerbela arasına bir demir yolu yapıldığı takdirde taşıma ücreti geliriyle birkaç senede masrafını karşılayacağı hesap ediliyordu. Ayrıca Fırat ile Dicle'yi birbirine bağlayacak olan demir yolunun inşası vilayetin ticaret ve kalkınmasına da katkı sağlayacaktı.

Midhat Paşa, keşif çalışmalarından sonra yerli bir şirket kurularak Bağdat ile Kerbela arasına demir yolu inşa edilmesine karar vermiştir¹¹⁴. Bağdat'tan Fırat Nehrine kadar düz bir hat üzerinde 60 kilometre olarak yapılması düşünülen demir yolunun inşası için gerekli olan malzemeler de Londra'ya sipariş edilmiştir. Buna göre 38 adet yolcu ile 24 adet yük arabalarının, lokomotiflerin, rayların, travers denilen demir temellerin ve yol üzerinde kurulacak telgraf hattının toplam maliyeti 76 bin lira tutuyordu. Yapılan anlaşmaya göre bu meblağ, %6 faizle 5 senede ödenmek üzere 5 eşit taksite bağlanmıştı. Demir yolunun, diğer masraflarla birlikte 130 bin liraya inşa

¹¹² BOA, ŞD, no. 2148/32, lef 4.

¹¹³ Yücel, a.g.m., s. 181.

¹¹⁴ BOA, İ.MMS, no. 1581, lef 1.

edilebileceği tahmin ediliyordu¹¹⁵. Bu hazırlıklardan sonra Vilayet Matbaasında ilanlar bastırılarak demir yolu için şirket kurulacağı herkese duyurulmuştur. Hatta Hindistan halkının ticaret ve ziyaret vesilesiyle Irak ile olan münasebetleri göz önüne alınarak şirket hisselerine rağbet edecekleri düşüncesiyle bu ilanlardan 50 tanesi Bombay Baş Şehbenderliği'ne de gönderilmiştir¹¹⁶. Ancak şirket hisselerine gelen talebin yeterli sayıya ulaşmaması üzerine Bağdat-Kerbela demir yolu inşasına başlanamamıştır.

C. Telgraf Hatları

1860 yılında Bağdat'ta telgraf idaresi kurularak bir yıl sonra ilk defa İstanbul'dan Bağdat'a bir telgraf hattı çekilmişti. İnşasına 1863 yılında başlanılan Bağdat-Basra telgraf hattı ise 1865 sonlarına doğru tamamlanmış, böylece Avrupa-Hindistan telgraf hattı, Anadolu-Irak telgraf hattı üzerinden Fav'da birleşmişti¹¹⁷.

Midhat Paşa döneminde de telgraf hatlarına büyük önem verilerek Köprü, Bakuba, Kızılribat, Şhriban, Dilliabbas, Süleymaniye, Revandiz, Erbil ve Amare'de birer tane telgrafhane inşa edilmiş, Salahiye'den Diyarbakır'a, Bağdat'tan Hanikin'e, Tikrit'ten Ane'ye ve Basra'ya uzanan telgraf hattından Amare'ye telgraf hatları çekilmiş, Erbil, Kerbela, Tubric, Saidiye ve Kurna'da inşası devam eden telgraf hatları tamamlanmıştır¹¹⁸. Yine Sûku'-ş-Şuyûh'da bulunan telgrafhane, Müntefik Emâreti'nin sancağa dönüştürülmesiyle mutasarrıflık merkezi yapılan Nasıriye'ye nakledilmiştir¹¹⁹. Ayrıca Bağdat'taki telgraf merkezleri için 12 tane telgraf makinesi alınmıştır¹²⁰.

Bağdat Vilayeti'ndeki telgraf hatlarının en büyük sorunu, güvenliklerinin sağlanmasıydı. Çünkü telgraf hatlarının geçtiği yerlerde bulunan ve zaman zaman hükümete isyan eden bedevi aşiretler, isyan çıkarttıklarında ilk iş olarak

¹¹⁵ BOA, *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 75-76.

¹¹⁶ BOA, A.MKT.UM, no. 1162/44, lef 3, 6.

¹¹⁷ Yücel, a.g.m., s. 181.

¹¹⁸ BOA, İ.DH, no. 41857; 42469; 42601; 43449; İ.Ş.D, no. 619; 662; A.MKT.UM, no. 1126/30; *BEO Sadaret Defterleri*, no. 668, s. 17, 43; Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman Meadin Nezaretleri Belgeleri (T.NF.VRK), no. 6/9; 7/67; 7/127.

¹¹⁹ BOA, *BEO AYN.d.*, no. 849, s. 79; A.MKT.UM, no. 1090/40.

¹²⁰ BOA, İ.DH, no. 43610; *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, no. 9267, s. 18.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

telgraf hatlarını tahrip ettiklerinden muhaberenin sekteye uğramasına sebep oluyorlardı. Nitekim Divaniye İsyanı'nda asiler, Bağdat'tan Basra'ya uzanan telgraf hattının Divaniye ile Hille arasındaki kısmına hasar vermişlerdi¹²¹. Bu hat aynı zamanda Avrupa-Hindistan arasındaki haberleşmeyi de sağladığından muhaberenin kesilmemesi için Basra'nın üst tarafında bulunan Kurna'ya memurlar gönderilerek Bağdat'tan alınan Avrupa telgrafları vapurla Kurna'ya ve Avrupa'ya gitmek üzere Hindistan'dan gelen telgraflar da yine nehir yoluyla Bağdat'a naklettirilmiş, böylece telgraflar gidecekleri yerlere buralardan ulaştırılmışlardır¹²².

Osmanlı Devleti, Avrupa ile Hindistan arasındaki haberleşmenin sağlandığı Anadolu-İrak telgraf hattından ayda 150 bin Frank gelir elde ediyordu¹²³. Midhat Paşa, Avrupa-Hindistan muhaberatının daha sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için Bağdat-Basra arasına yedek bir telgraf hattı çekmek istemişse de merkeze kabul ettirememiştir¹²⁴. Ayrıca mülki ve askerî işlere kolaylık sağlamak ve Bağdat'a kadar Hindistan hattı için diğer bir haberleşme yolu açmak amacıyla Fırat Nehri yoluyla Bağdat'tan Haleb'e kadar bir telgraf hattı çekmeyi düşünmüş, ancak yine merkezden izin alamamıştır¹²⁵.

D. Sosyal, Kültürel ve İktisâdî Faaliyetler

1. Mekteb-i Sanâyi

Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde olduğu gibi Bağdat Vilayeti merkezinde de bir Mekteb-i Sanâyi açılmış (1869) ve 100'den fazla sokak çocuğu bu mektebe kaydedilmiştir.

Sanayi Mektebi'nde en fazla ihtiyaç duyulan sanayi kollarının eğitimi yapılacaktır. Ancak bazı sanayi dallarının alet ve edevatı eksik olup, tamamlanması ise epey zaman alacağından başlangıçta demircilik ve

¹²¹ BOA, İ.DH, no. 42055, lef 2. İsyan bastırıldıktan sonra 42.060 Frank 80 Santim masrafla Avrupa'dan direk, tel ve buna benzer telgraf aletleri getirilerek, Divaniye ile Hille arasındaki telgraf hattı tamir edilmiştir. BOA, İ.DH, no. 42055, lef 3.

¹²² BOA, A.MKT.UM, no. 1102/57, lef 3.

¹²³ BOA, *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 167.

¹²⁴ BOA, *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 66; A.MKT.UM, no. 1102/57, lef 3.

¹²⁵ BOA, *BEO AYN.d.*, no. 849, s. 74, 88.

marangozluk sınıfına ayrılan öğrencilerin Bağdat Tersanesi'nde, müretteplik bölümüne seçilenlerin ise Vilayet Matbaası'nda eğitim görmelerine karar verilmiştir. Öğrencilerin eğitimlerini sürdürecekleri diğer sanayi dallarından terzilik, kunduracılık ve kumaş dokuyuculuğu sınıfları Sanayi Mektebi içinde bulunuyordu¹²⁶. Bağdat merkezinden sonra, Kerkük'te halkın katkılarıyla kurulan bir Sanayi Mektebi daha eğitim vermeye başlamıştır¹²⁷.

Ayrıca Bağdat¹²⁸ ve Kerkük'te vatandaşların ianeleriyle birer tane rüştiye mektebi binası inşa edilerek faaliyete geçirildiği¹²⁹ gibi vilayet merkezinde de bir tane mekteb-i idâdî açılmıştır¹³⁰.

2. Matbaa ve Gazete

Midhat Paşa, Bağdat'a gelirken yanında birtakım matbaa malzemeleri getirmişti. Eksik olan aletler tedarik edildikten sonra Bağdat merkezinde bir matbaa kuruldu. Başlangıçta, bir el presi ve 400 kırye hurufat ile Hindistan'dan satın alınan küçük bir litografyadan oluşan ve bir binanın bodrum katında hizmet veren Vilayet Matbaası, daha sonra modern matbaa aletlerinin teminiyle iki katlı ve kargir olarak inşa edilen yeni binasına taşınmıştır. Bağdat Vilayet Matbaası'nda, hükümetin resmi evraklarının yanı sıra Zevra Gazetesi, az da olsa kitap ve risale basılmaktaydı¹³¹.

Midhat Paşa'nın Bağdat'taki önemli kültür faaliyetlerinden birisi de gazete çıkarmasıdır. 16 Haziran 1869 tarihinde yayın hayatına başlayan Zevra Gazetesi, Türkçe ve Arapça olarak haftada bir defa neşredilmekteydi. 14 Haziran 1870 tarihinden itibaren haftada iki defa basılmaya başlanan Zevra Gazetesi'nde, "mevâdd-ı husûsiyye" başlığı altında Bağdat Vilayeti'ndeki olaylar, "mevâdd-ı umûmiyye" başlığıyla Osmanlı Devleti'ndeki önemli gelişmeler ve "havâdis-i hâriciyye" başlığıyla da dış dünyadan özellikle İran, Rusya ve Avrupa'dan haberler anlatılmaktaydı. İkisi Türkçe, ikisi Arapça olmak

¹²⁶ Zevra, 26 Rebiülevvel 1286, sayı 4.

¹²⁷ Zevra, 23 Receb 1287, sayı 87.

¹²⁸ BOA, İ.DH, no. 41219.

¹²⁹ BOA, İ.DH, no. 42695.

¹³⁰ BOA, İ.DH, no. 44618.

¹³¹ Zevra, 13 Receb 1287, sayı 84.

üzere dört sayfadan oluşan gazete, valiliğin halkla bir nevi iletişim vasıtası olarak büyük ölçüde Bağdat Vilayeti'ndeki gelişmeleri konu edinmekteydi¹³².

3. Gureba Hastanesi İnşası

Bağdat Şehri'nin en büyük eksikliklerinden birisi de hastaneydi. Midhat Paşa Bağdat'a geldikten kısa bir süre sonra, Dicle Nehri kenarında Gureba hastanesi inşasına karar vererek, gerekli olan sağlık personelini de İstanbul'dan istemiştir. Hastanenin inşa ve malzeme masrafları Bağdat ileri gelenlerinin bağışlarıyla karşılanmıştır¹³³. İran Şahı Nasıreddin'in de Bağdat'ı ziyareti esnasında 2 bin lira bağışta bulunduğu hastane 1872 yılında bitme aşamasına gelmiş, Midhat Paşa'nın valilikten ayrılmasıyla çalışmalar durduğundan ancak 1879'da hizmete açılabilmiştir¹³⁴.

4. Emniyet Sandığı Kurulması

Emniyet Sandığı'nın kuruluş amacı, orta gelirli insanların vereceği paraları biriktirip vadesi dolduğunda para sahiplerine faizini iade etmek ve bir taraftan da paraya muhtaç olanlara düşük faizli krediler vermektir. Buna göre sandığın asıl vazifesi küçük miktardaki paraları toplayıp işe yarayacak sermaye hükmüne koymaktır.

Emniyet Sandığı'nın nizamnamesinde bir kişinin yılda en fazla 25 bin kuruş verebileceği kayıtlı olmasına rağmen Bağdat Vilayeti'nde banka olmadığından bu limitin üstünde getirilen meblağlar da kabul edilmekteydi.¹³⁵

Emniyet Sandığı para yatıranlara vadesi dolduğunda %9 faiz ödemekte, buna karşılık %12 faizle borç vermekteydi. Sandığın alacağı ve vereceği faiz oranları arasındaki %3'lük fark ile de sandığın masrafları ve memurlarının maaşları karşılanmaktaydı¹³⁶.

¹³² Zevra, 5 Rebiülevvel 1286, sayı 1, 51.

¹³³ Midhat Paşa hastaneye 10 bin kuruş yardımda bulunmuştur. Zevra, 23 Cumadélülâ 1286, sayı 12.

¹³⁴ Yücel, a.g.m., s. 182.

¹³⁵ Zevra, 10 Rebitilahir 1286, sayı 6.

¹³⁶ Zevra, 4 Muharrem 1287, sayı 41.

Emniyet Sandığı'nın, kurulduğu Temmuz 1869 tarihinden Ağustos 1870 tarihine kadar bir yıllık süre zarfındaki muhasebe kayıtları aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1			
Bağdat Emniyet Sandığı'nın Temmuz 1869-Ağustos 1870 tarihleri arasındaki muhasebe kayıtları ¹³⁷			
Alınan			
Sandığa yatırılan para	Borçlulardan yapılan tahsilat	Borçlulardan alınan faiz	Toplam
3.344.241 kuruş	814.868 kuruş	111.375 kuruş	4.270.484 kuruş
Verilen			
Borç verilen para	Para sahiplerine iade edilen meblağ	Para sahiplerine verilen faiz	Toplam
3.055.196 kuruş	982.002 kuruş	24.574 kuruş	4.061.772 kuruş
Sandıkta kalan para			208.712 kuruş
Merhûn Eşyaların Cins ve Kıymeti			
Eşyâ-yı Menkûle			439.874 kuruş
Bağçe ve Bostan			2.525.950 kuruş
Han, Dükkan, Hane			4.065.500 kuruş
Merhûn Eşyaların Kıymetleri Toplamı			7.031.324 kuruş

E. İnşâ Faaliyetleri

Midhat Paşa Irak'ın imarı için gerekli olan her türlü yapıların inşasına da gayret sarfetmiştir. Bu kapsamda Ammare'ye¹³⁸, Saklaviye Geçidi'ne yeni köprüler yapılmış¹³⁹, eskiyen Musul¹⁴⁰, Hindiye ve Şitafiye köprüleri tamir edilmiştir¹⁴¹. Bağdat Hükümet Konağı genişletilmiş¹⁴², Ammare sancağı¹⁴³, İmadiye ve Dehuk kazaları hükümet konakları yeniden yapılmıştır¹⁴⁴. Bağdat'ta

¹³⁷ Zevra, 21 Cumadelahir 1287, sayı 78.

¹³⁸ BOA, İ.DH, no. 42935.

¹³⁹ BOA, İ.ŞD, no. 987.

¹⁴⁰ BOA, İ.DH, no. 43120, lef 2.

¹⁴¹ BOA, İ.DH, no. 44118; 44575; MAD, No. 8846, s. 28.

¹⁴² BOA, İ.DH, no. 41557, lef 2.

¹⁴³ BOA, MAD, no. 8846, s. 47.

¹⁴⁴ BOA, İ.DH, no. 43150, lef 5; 44628.

4513 metrekare büyüklüğünde ve 13 metre yüksekliğinde bir kışla inşa edilmiş¹⁴⁵, İstanbul'dan getirtilen 8 bin silahın daha iyi muhafazası için silah anbarı düzenlenmiş, topçu alayı sundurması¹⁴⁶, Musul ve Amare'deki kışlalar onarılmıştır¹⁴⁷. Bağdat merkezinde 400 kişilik muntazam bir hapishanenin¹⁴⁸ yanı sıra Kerkük'te de küçük bir hapishane inşa edilmiştir¹⁴⁹. Kerbela kasabasının genişletilmesi¹⁵⁰, Basra'nın Şattularap Nehri sahilindeki Aşar Boğazı'na nakli¹⁵¹, elbise ve un fabrikası için Londra'ya makine siparişi¹⁵², pirinç fabrikası kurulması, Bağdat'ın birçok mahalline buharla çalışan tulumbalar konulması, Mendeli taraflarında gaz madeni çıkarılarak çarşılarında ve devlet dairelerinde kullanılması, halkın gezip dinlenebileceği bir "Memleket Bahçesi" oluşturulması¹⁵³ ve büyük kışla içine 25 metre yüksekliğinde bir saat kulesi yapılması¹⁵⁴ yine Midhat Paşa'nın gerçekleştirdiği önemli icraatlar olarak göze çarpmaktadır.

III. Asayiş ve Emniyet

A. Cebel-i Sincar'a Asker Sevki ve Yapılan Düzenlemeler

Musul'un güneyinde bulunan Cebel-i Sincar, etrafı çöl ile çevrili dağlık bir bölgeydi. Burada yaşayan Yezidiler diğer halkla hiçbir münasebette bulunmadıkları gibi hükümete itaat etmiyor ve vergilerini de ödemiyorlardı. Vergiler, Midhat Paşa'dan önceki dönemlerde Musul'dan bölgeye asker sevk edilerek, halkın hayvan ve mahsullerine el konulmak suretiyle tahsil

¹⁴⁵ BOA, İ.DH, no. 43045, lef 3. Kışlaya 20 yük 39.506 kuruş 6 para harcanmıştır. BOA, İ.Ş.D, no. 1053.

¹⁴⁶ BOA, İ.DH, no. 41455; 43187, lef 2.

¹⁴⁷ BOA, İ.DH, no. 43003, lef 5; MAD, no. 8846, s. 8.

¹⁴⁸ BOA, İ.DH, no. 42902, lef 2.

¹⁴⁹ BOA, MAD, no. 8846, s. 41.

¹⁵⁰ BOA, İ.DH, no. 43812, lef 2.

¹⁵¹ BOA, *BEO AYN.d*, no. 849, s. 68-69; Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 100-101.

¹⁵² BOA, İ.DH, no. 43370, lef 1.

¹⁵³ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁵⁴ *Zevra*, 17 Cumadelahir 1287, sayı 77.

edilmekteydi. Cebel-i Sincar'da daimî güvenlik güçleri bulundurulmadığından bölge halkı sık sık karışıklık çıkarmaktaydı¹⁵⁵.

Midhat Paşa Bağdat'a geldiğinde, Cebel-i Sincar halkının birkaç senelik vergileri zimmetlerinde bulunuyordu¹⁵⁶. Yine Yezidilerden bazı şahıslar, Şammar Aşireti'nden koyun satın almak için Sincar Dağı civarına gelen Musullu iki kasabı öldürüp paralarını gasp etmişlerdi. Katillerin hükümete teslim edilmesi için bölgeye memurlar gönderilmişse de olumlu bir sonuç alınamamıştı. Askerî kuvvet kullanmak zorunda kalan Midhat Paşa, Altıncı Ordu Kurmay Başkanı Ferik Samih Paşa ile görüştüktan sonra Ahmet Bey'i 3 tabur piyade, 2 bölük süvari ve 4 top ile Sincar Dağı'na gönderdi (Haziran 1869). Cebel-i Sincar'a ulaşan Ahmet Bey, Midhat Paşa'nın talimatı gereği ilkönce katilleri himaye eden ve halkı isyana tahrik eden Yezidilerin reislerini yakalatarak hapsetmiş, daha sonra katilleri ele geçirerek¹⁵⁷ biriken vergilerin tahsili ve kura ile asker alımı için çalışmalara başlamıştır¹⁵⁸.

Midhat Paşa bölgede birtakım idârî düzenlemeler de yapmıştı. Bu kapsamda Cebel-i Sincar ile Telafer Nahiyesi birleştirilerek bir kaza oluşturulmuş¹⁵⁹, ayrıca Yezidilere hükümet idaresinin lüzum ve faydası ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Artık Yezidilerden hükümete itaat etmeleri, hırsızlık ve eşkıyalık yolunu terk edip son derece verimli topraklarında ziraat yaparak geçimlerini sağlamaları bekleniyordu. Ancak onlar, yine etraftaki aşiret ve kabilelere saldırmaya, hükümet tarafından gönderilen memurları bölgeye sokmamaya başlamışlardı. Belki yerel idarecilerin kötü idarelerinden kaynaklanan sebeplerle hükümete muhalefet ettikleri düşünüülerek birkaç defa kaymakam ve müdürler değiştirilmiş, hususi memurlar gönderilerek nasihatler edilmiş ise de bir faydası görülememiştir. Yezidilerin cebren yola getirilmesinden başka çare

¹⁵⁵ BOA, İ.DH, no. 41492, lef 3.

¹⁵⁶ BOA, İ.DH, no. 43898, lef 1.

¹⁵⁷ BOA, İ.DH, No. 41492, lef 1. Musullu kasaplarından Salih ile amcazadesi Hasan'ı öldüren Yezidilerden Hasan ile Halef, mahkemeye çıkarıldıktan sonra idam cezasına çarptırılmışlardır. BOA, *BEO AYN.d*, no. 848, s. 40.

¹⁵⁸ BOA, İ.DH, no. 41492, lef 3.

¹⁵⁹ BOA, İ.DH, no. 41492, lef 1.

kalmadığından Ahmet Paşa tekrar iki tabur askerle Cebel-i Sincar'a gönderilmiştir (Mart 1871).

Cebel-i Sincar'daki köy ve kabilelerin her biri, "ağa" diye isimlendirilen reislerin idaresi altında bulunuyordu. Bu reisler halkını silahlandırarak etraftaki aşiretleri yağmalamaya teşvik ediyorlardı. Dolayısıyla Yezidilerin sık sık hükümete karşı gelmelerinde mezhepçe olan taassuplarının yanında ağaların da büyük etkisi vardı. Bu nedenle ağa tabir olunan reislerin dağıtılması ve gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra bir tabur askerin Cebel-i Sincar'ın uygun bir yerinde ikame edilmesi kararlaştırılmış ve Ahmet Paşa'ya bu yolda hareket etmesi için bir de talimatname verilmiştir¹⁶⁰.

Cebel-i Sincar, daha sonra Bağdat Vilayeti'nden ayrılarak Bağdat, Halep ve Diyarbakır vilayetleri arasındaki çöl bölgesinin ıslahı için oluşturulan ve müstakil olarak idare edilmesine karar verilen Zor Mutasarrıflığı'na bağlanmıştır(Temmuz 1871)¹⁶¹.

B. Hindiye'de Islahat

Fırat Nehri'nden ayrılan bir kolun oluşturduğu göller arasında birtakım ada şeklinde araziden, kamışlık ve bataklık alanlardan meydana gelen Hindiye, Kerbela ve Hille sancakları arasında olup, o dönemde Kerbela Sancağı'na bağlıydı. 50 bin kişinin yaşadığı Hindiye'de halk geçimini pirinç ziraati yaparak sağlıyordu. Hindiye halkı 20-30 seneden beri hükümete isyan halindeydi. Midhat Paşa'dan önceki dönemlerde Hindiye'ye birçok defa asker sevk edilmişse de asiler bölgedeki göller ve bataklıkları istihkam olarak kullandıklarından kesin bir sonuç alınamamıştı.

Kabile şeyhlerinin tahrikleri, Hindiye'deki isyanların ana sebebi olarak gösteriliyordu. Ancak Midhat Paşa halkı isyana zorlayan diğer bazı faktörlerin de olabileceğini düşünerek 1869 senesi ortalarında Hindiye'ye gitti. Bölgenin ileri gelen şeyh ve reislerini kaymakamlık merkezi Tubric'e çağırarak halkın isyan etmesine sebep olan maddeleri bunların ağzından bizzat dinledi. Şeyhlerin ifadelerine göre, ziraatini yaptıkları çeltik mahsulünün üçte ikisi devlet

¹⁶⁰ BOA, İDH, no. 43898, lef 1.

¹⁶¹ BOA, *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 115.

tarafından alındıktan¹⁶² ve geriye kalan üçte birden de şeyh aidatı, nehir kirası, kantar ücreti gibi bir takım masraflar¹⁶³ çıkarıldıktan sonra halkın elinde kalan mahsul, gelecek seneki mahsulün tohumunu bile karşılamıyordu. Yüksek vergilerden dolayı ürettikleriyle geçimini sağlayamayan halk hükümete isyan ediyordu. Midhat Paşa'nın araştırmaları da şeyhlerin söylediklerini doğrulamıştı. Bunun üzerine vergilerde indirime gidilmesi kararlaştırıldı. Midhat Paşa, Hindiyelilere vergilerin 1869 senesinden itibaren ilk sene yarıya, hükümete itaate devam ettikleri takdirde ileride üçte bire, hane yapıp mîrî arâzi alırlarsa daha da sonraları beşte bire düşürüleceğini¹⁶⁴, bazı aidat ve masrafların kaldırılacağını vaat etti¹⁶⁵.

Hindiyeliler, hükümetin kendilerine gösterdiği teveccühün farkında olarak 1869 yılı vergilerini hiçbir sorun çıkarmadan tam olarak ödediler. Vergiler üçte ikiden yarıya indirilmesine rağmen önceki senelere kıyasla 1869 yılı vergi miktarında bir düşüş yaşanmadı.

Hindiye halkı, hükümetin vergi indirimi politikasına karşılık, 1871 senesine gelindiğinde bir adım daha atarak o zamana kadar oturdukları "sarîfe"leri¹⁶⁶ terk ederek tuğla ve kerpiçten ev yapmaya başladılar. Bu bölgenin halkı iskan edildiği takdirde 150-200 hanelik yaklaşık 100 köy meydana gelecek ve diğer bölgelerdeki sarîfeelerde yaşayan halka iyi bir örnek olacaktı. Bu düşünceden hareketle hükümet, ev yaparak köy teşkil edecek Hindiyelilerin mahsullerinden 1871 senesinden itibaren üçte bir vergi alınacağını, yerli ahaliye ziraat ettikleri mîrî arazilerin ücretsiz olarak dağıtılacağını ve bu durumda vergilerin beşte bire düşürüleceğini ilan etmiştir. Halk da bu ilana karşılık, altı aya kadar hane ve meskenlerini yapıp bitireceklerini taahhüt ederek, Kerbelâ'dan mimar, usta ve malzeme getirmeye başlamışlardır.

Tubric'teki hükümet memurları, "sarîfe" türünden kulübelerde ikamet etmekteydiler. Halk bu tür kulübelere terk edip evler yaparken hükümet memurlarının eski mahallerinde kalması uygun olmayacağından Tubric'te birer

¹⁶² BOA, İ.DH, no. 44676, lef 3.

¹⁶³ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁶⁴ BOA, İ.DH, no. 44676, lef 3.

¹⁶⁵ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁶⁶ Sarîfe; bu bölgeye has bir mesken tipi olup kamış ve hurma hasırlarından yapılan kulübelere denmektedir.

tane kışla, zaptiye koğuşu, hükümet dairesi ve telgrafhane inşa edilmesine karar verilmiştir¹⁶⁷.

Netice itibariyle Hindiy'e uygulanan vergi indirimi politikası başarıya ulaşmıştır. Hindiyeliler, Midhat Paşa'nın valiliği süresince isyan etmedikleri gibi Divaniye ve Şammar Aşireti isyanlarına da katılmamışlardır.

C. Câf Aşireti'nin İskanı

Süleymaniye Sancağı'nda bulunan aşiretlerin birçoğu, adet olduğu üzere yazı İran'da, kışı ise Süleymaniye'de geçiriyorlardı. Ancak bu aşiretlerin yolculukları esnasında iki taraf halkı da büyük zarar görmekteydi.

Süleymaniye'deki aşiretlerin en büyüğü, kadın-erkek 40 bine yakın nüfusuyla Câf Aşireti'ydı. Bu aşiretin reisi Muhammed Bey ise, bedeviyet halinden vazgeçerek iskan etmeye meyilli görünüyordu. Bu durumdan haberdar olan valilik, Câf Aşireti'nin uygun bir şekilde iskan edilmesini Süleymaniye Mutasarrıflığı'na bildirmişti.

Câf Aşireti, kışın İran'dan dönüşünde Gülanber Kazası'ndaki Şehrizor Sahrası'nda ziraat yapmaktaydı. Süleymaniye Mutasarrıflığı, aşiret reisi Muhammed Bey'le görüştüktan sonra buraların Câf Aşireti halkına tefvîz edilerek, Şehrizor Sahrası'nda iskan edilmelerini kararlaştırmış ve bu konuda Muhammed Bey'le imzalanan bir mukavelenameyi dè vilayet merkezine göndermiştir¹⁶⁸. Mukavelenameye göre:

- 1- Muhammed Bey aylık beş bin kuruş maaşla Gülanber Kaymakamlığı'na tayin edilecek ve yanına bir de muavin verilecektir.
- 2- Muhammed Bey, Süleymaniye ve Şehrizor sancakları ile Salahiye Kaymakamlığı'ndan İran'a göç eden ahalinin geri getirilip iskan edilmelerine çalışacaktır.
- 3- Muhammed Bey, ailesi ve maiyetiyle beraber iskan ederek, İran'a gidip gelemeyecek, kaymakamlık işleriyle meşgul olacaktır.

¹⁶⁷ BOA, İ.DH, no. 44676, lef 2-4.

¹⁶⁸ BOA, İ.DH, no. 41931, lef 1.

- 4- Şehrizor Sahrası'ndaki araziler Câf Aşireti halkına bedeliyle tefvîz edilecek, Muhammed Bey bu arazilerin ziraatine çalışacağı gibi halkını da iskana teşvik edecektir. Böyle iskan ederek boş arazileri imar edenlere uygulandığı gibi beş sene müddetle Câf Aşireti halkından da öşür ve ağnamdan başka herhangi bir vergi alınmayacaktır.
- 5- Câf Aşireti'nin çok sayıda koyunu olduğundan bunların otlatılması için senede 2-3 ay kadar Muhammed Beyin oğlu Mahmut Bey idaresinde İran'a gitmelerine engel olunmayacaktır.
- 6- Muhammed Bey, İran'da bulunan Hemevendlerin Salahiye, Kerkük ve Süleymaniye taraflarına geçmelerini engelleyecek ve ele geçirdiklerini hükümete teslim edecektir.
- 7- Muhammed Bey, her kura vakti 30 asker verecektir.
- 8- Muhammed Bey, kendisine Mîrû'l-ümerâlık ve oğlu Mahmut Bey'e Kapıcıbaşılık rütbesinin tevcihini talep etmiştir¹⁶⁹.

Mukavelenamede zikrolunan hususlar, Bağdat Vilayet Meclisi'nde görüşüldükten sonra, Muhammed Bey'e Mîrû'l-ümerâlık ve oğlu Mahmut Bey'e ise Kapıcıbaşılık rütbelerinin tevcihine, İran'ın şikayetini gerektiren davranışlarda bulunmamak ve taahhüt ettiği maddeleri hakkıyla yerine getirmek şartıyla Muhammed Bey'in Gülanber Kaymakamlığı'na tayinine karar verilmiştir (Kasım 1869)¹⁷⁰.

D. Divaniye İsyanı

Divaniye Sancağı, Kerbela ve Müntefik Sancakları arasında olup Fırat Nehri'nden ayrılan kollar ile etrafı çevrilmiş geniş bir araziye sahipti. Aşiret ve kabilelerden oluşan bölge halkı, "Sarife"lerde ve çoğunlukla suların içinde bulunan adacıklarda ikamet ediyordu. Bölge halkı geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlıyordu.

¹⁶⁹ BOA, İ.DH. no. 41931, lef 2.

¹⁷⁰ BOA, İ.DH. no. 41931, lef 1.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

Midhat Paşa'dan önceki valilerin çalışmalarıyla, Semâva ve El-budeyr taraflarındaki aşiretlerin Müntefik idaresinden alınarak ve Hazâil, Albu Sultan ve Benî Hakîm gibi büyük aşiretlerin fırkaları imkan dahilinde bir düzene konularak Divaniye Sancağı teşkil edilmişti. Yine o dönemde Divaniye'deki arazilerde, mahsulünden 1/5, 1/3, 1/2 ve 2/3 gibi değişik oranlarda vergi alınmak üzere mukataalar oluşturulmuştu. Yalnız, belirtilen oranlarda vergi alınarak geriye kalanın çiftçiye verilmesi sözde olup mahsulün tamamı aşiret şeyhlerine aitti. Ayrıca bir mukataada ziraat eden halkın mensup olduğu aşiretin şeyhinden başkasının o mukataada iltizama girmesi, girse de işin içinden çıkabilmesi imkansızdı. Dolayısıyla iltizamlar şeyhlerin tekelinde bulunuyordu.

Mukataaları iltizam eden şeyhler genellikle iltizam bedelini ödemiyorlardı. Buna rağmen yine aynı şeyhler ertesi yıllardaki müzayedelerde yüksek fiyat vererek ve birbirlerine kefil olarak tekrar mültezim olduklarından zimmetlerindeki devlet alacağı git gide birikmişti. Şeyhlerden borçları talep olunduğunda ise birkaçı birleşerek isyan ettiklerinden hemen hemen her sene üzerlerine asker sevki adet olmuştu.

Bölgedeki isyanların başlıca iki sebebi vardı:

- 1- Şii mezhebinde bulunan Divaniye halkı, dâhili ve hârici güçler tarafından devlet aleyhine kışkırtılıyordu.
- 2- Aynı zamanda mültezim de olan aşiret şeyhleri iltizam bedellerini vermemek için ödeme zamanı geldiğinde halklarını isyana tahrik ediyorlardı.

Midhat Paşa Bağdat'a geldiğinde vilayetin 200 bin kese bakayasısı olup bu miktarın üçte biri Divaniye Sancağı'na aitti. Yeni sene gelirinden 30 bin ve önceki senelerden 70 bin olmak üzere 100 bin kese, Divaniye Sancağı'ndaki mukataaları iltizam eden şeyhlerden istenilmiş, fakat herhangi bir sonuç alınamamıştı.

Bölgeye gönderilen memurların yaptığı araştırmaya göre mahalli memurların özellikle sancak meclisi azalarının, zimmeti olan şeyhlerle müttelik olarak şahsi menfaat sağladıkları anlaşılmıştır. Bunun üzerine Divaniye Mutasarrıfı Kurbî Paşa azledilerek yerine muktedir bir mutasarrıf tayin olununcaya kadar mutasarrıflığa ait işleri görmek, mültezimlerin borçlarını

tahsil etmek ve suçlu bulunan memurları mahkemeye çıkarmak vazifeleriyle Midhat Paşa'nın Bağdat'a gelirken yanında getirdiği Eski Niğbolu Kaymakamı Tevfik Efendi Divaniye'ye yollanmıştır. Göreve başlayan Tevfik Efendi, mültezimlerin borçlarının çok küçük bir kısmını tahsil etmiş, suçlu görülen memurlar ile meclis azalarının mazbatalarını düzenleyerek vilayet merkezine göndermiştir.

Degâra ve Afek taraflarındaki arazilerin sulanması için zamanında Fırat Nehri'nden Degâra¹⁷¹ adıyla bir kanal açılmıştı. Ancak Degâra Kanalı'nın ağız git gide genişlediğinden Fırat Nehri'nin neredeyse yarısı bu kanala sapmış. Degâra, Afek ve el-Budeyr aşiretlerinin buldukları yerleri su basarak göller oluşmuştu. Adı geçen aşiretler isyankar bir topluluk olup geçmişte Divaniye Kaymakamı Şaban Bey'i öldürmelerine ve birkaç defa isyan etmelerine rağmen üzerlerine asker sevk olduğunda bu suların içinde oluşan adacıklara sığınarak kurtulmuşlardı.

Degâra Kanalı'nın kapatılarak yenisinin açılması bölgedeki ziraat alanlar ve kasabalar açısından büyük fayda sağlayacaktı. Ayrıca Fırat'taki vapurların daha sağlıklı işleyebilmesi için kanalın kapatılması gerekiyordu. Midhat Paşa bu iş için 100 bin kuruş para ayırmıştı.

Divaniye'ye gönderilen Tevfik Efendi'nin vazifeleri arasında Degâra Kanalı'nın kapatılması da bulunuyordu. Tevfik Efendi, konuyu mahalli memurlar ve şeyhlerle müzakere ederek iki tarafın da onayını almıştı. Bununla birlikte bazı şeyhler göllerdeki adaları istihkam olarak kullanan Degâra, Afek, Behâhişe ve Cüleyha aşiretlerinin isyan edeceğini bildiklerinden ve isyanı kendi menfaatlerine kullanmak niyetlerinden dolayı kanalın kapatılması yönünde görüş beyan etmişlerdi. Zira her birinin zimmetlerindeki yirmi beşer-otuzar yük devlet alacağı ısrarla talep edilmekteydi.

Tevfik Efendi, göreve geldiğinden beri sürekli olarak mültezimlerden borçlarını ödemelerini istemişse de olumlu bir sonuç alamamıştı. Nihayet Tevfik Efendi, Midhat Paşa'nın Bağdat'tan ihtiyat askeri olarak gönderilen 1. Talia Taburunun beklenmesi hususundaki tüm uyarılarına rağmen, mültezimlere

¹⁷¹ Degâra Kanalı 65 metre genişliğinde ve 5-6 metre derinliğindeydi. BOA, LMMS, no. 1591, lef 1.

gözdağı vermek amacıyla Lütfullah Bey kumandasında bir tabur askerle Divaniye'den hareket ederek Afek'e gitti (5 Eylül 1869).

Beraberindeki askerle Afek Kasabası kenarına yerleşen Tevfik Efendi'nin etrafı isyan eden bölge halkı tarafından sarılarak çatışma çıktı. Asker, muharebenin dördüncü günü Miralay Lütfullah Bey ile Tevfik ve Binbaşı Niyazi efendilerin yaralanmaları üzerine geri çekilmeye başladı¹⁷². Lütfullah Bey ile Tevfik ve Binbaşı Niyazi efendiler öldü¹⁷³. Bu sırada yolunu kaybeden askerlerin yanına gelen Cüleyha Aşireti şeyhi Budeyyvi, onları koruyacağını ve Divaniye'ye ulaştıracağını taahhüt ettiği halde bataklik bir alana sokmuş ve etraftaki asileri üzerlerine saldırtmıştır.

Afek'e gönderilen taburun mevcudu 358 kişiydi. Bunlardan 11'i büyük-küçük subay ve 24'ü er olmak üzere 35 asker, asiler tarafından öldürülmüştür. Geriye kalanların birçoğu ise yaralı halde Divaniye'ye gelerek tedavi altına alınmışlardır.

Afek, Degâra ve Cüleyha aşiretlerinin çıkardığı bu isyanı bastırmak için 2. Talia Taburu ve bir alay süvari ile Bağdat'tan hareket eden Altıncı Ordu Kurmay Başkanı Samih Paşa, Cerbuiye'deki 1. Talia Taburu'nu da yanına alarak Divaniye'ye ulaşmıştı. Ayrıca Süleymaniye ve Musul'da bulunan Bekir ve Ahmet paşalar, yanlarındaki birer tabur askerle derhal merkeze çağrılarak, Ahmet Paşa Divaniye'ye, Bekir Paşa ise Hille'ye gönderilmiştir. Böylece Divaniye'de 7 tabur piyade, 8 bölük süvari, 600 muvazzaf ve zabtiye askeri, 4 bin Müntefik atlısıyla Çeçen atlılarından oluşan büyük bir askerî kuvvet toplanmıştı.

Samih Paşa, isyanı bastırması için harekete geçmesi yönünde defalarca Midhat Paşa'dan emir almış ise de oyalayıcı cevaplarla bir aydan fazla Divaniye'de kalarak hiçbir askerî harekate teşebbüs etmemiştir. Askerin bu suskunluğundan istifade eden asilere Hazâil, Cebur ve Albu Sultan Aşiretleri de katıldığından bölgede asayiş tamamen ortadan kalkmıştır.

Bu arada, Divaniye'deki askerî firkadan 3 tabur ayrılarak daha önce Degâra Kalesi'ne yerleştirilen 4 bölük askerin alınması için Degâra'ya

¹⁷² BOA, İMMS, no. 1591, lef 1-2.

¹⁷³ BOA, İMMS, no. 1591, lef 4.

gönderilmişti. Miralay Salih Bey'in emrindeki bu taburlar, kaledeki bölükleri almışlarsa da asilerle meydana gelen çatışmada 1 subay ile 6 er ölmüş, 2 subay ile nizamiye askerlerinden 17 ve Çeçen süvarisinden 3 olmak üzere 20 asker yaralanmıştır. aynı zamanda bir hayli cephane de asilerin eline geçtiğinden isyan daha da büyümüştür.

Bu sırada Midhat Paşa ile Samih Paşa arasındaki haberleşmeler devam etmekteydi. Midhat Paşa, asilerin düzenli bir topluluk olmadıklarını, bir kısmı hakkıyla dağıtılsa diğerlerinin de kolaylıkla yola geleceğini belirterek, Divaniye'deki askerinin büyük bir kısmının veya tamamının asiler üzerine gitmesini Samih Paşa'ya tekrar tekrar yazmıştı. Fakat Samih Paşa, aşiretlerin ittifak etmelerinden ve Afek'e gönderilen asker ile Miralay Salih Bey kumandasında sevk olunan taburların başlarına gelen olaylardan korkmakta, bataklıkların tehlikesini zihninde büyütürken asilerin üzerine asker sevkini göze alamamaktaydı. Halbuki Divaniye'ye bundan daha büyük bir ordunun sevkî mümkün değildi. Hem mevsim geçerek yağmurların başlamasıyla oradaki ordu hiç bir hareket yapmadan geri çekilecek olursa Irak'ta umumi bir karışıklığın ortaya çıkması da muhtemeldi. Nihayet Midhat Paşa, tüm bunları göz önüne alarak ve artık Samih Paşa'dan da ümidini keserek Degâra Kanalı'nı kapatmak üzere Bağdat'tan Hille'ye hareket etti (14 Ekim 1869).

Midhat Paşa Hille'ye geldiğinde Divaniye'deki askerî ve mülkî yetkililerin imzalarını taşıyan bir mazbata kendisine ulaştırıldı¹⁷⁴. Mazbataya göre asiler, mültezimlerin borçlarının taksite bağlanması ve haklarında genel af ilan edilmesi durumunda asker kayıplarını karşılayacaklarını bildirmişlerdi. Yine aynı mazbatada af talebinin Divaniye'deki askerî ve mülkî yetkililer tarafından kabul edildiği ifade edilerek bu durumun Midhat Paşa tarafından da onaylanarak isyanın barışla sona erdirilmesinin daha hayırlı olacağı ve Degâra Kanalı'nın kapatılması işinin ileriki senelere ertelenmesi gerektiği belirtilmekteydi¹⁷⁵. Şeyhler önceki dönemlerde olduğu gibi zimmetlerindeki devlet borçlarının çürüdüğü iddiasını ortaya atmak ve daha sonra eman dileyerek borçlarını erteletmek düşüncesiyle bu isyanı çıkarmışlardı. Askere ve memurlara verdikleri teminatı bozarak birçok insanın ölümüne sebep olduktan

¹⁷⁴ BOA, İ.MMS, no. 1591, lef 1-3.

¹⁷⁵ BOA, İ.MMS, no. 1591, Suret-i Mazbata.

sonra mazbatada belirtilen şartlarla işin içinden hafifçe sıyrılıp kurtulmak istiyorlardı. Hükümeti aciz gösterecek böyle bir hareketi kabullenmeyen Midhat Paşa derhal Samih Paşa'yı Altıncı Ordu Kurmay Başkanlığından azlederek, yerine Divaniye'deki askerinin içinde bulunan Ahmed Paşa'yı getirdi¹⁷⁶. Ayrıca mazbatanın hükümsüz olduğu ve iki tabur piyadenin Divaniye'de bırakılarak geri kalan askerlerle hemen Degâra'ya hareket edilmesi Ahmed Paşa'ya bildirildi. Midhat Paşa da yanındaki bir buçuk tabur piyade ve üç bölük süvariyle Hille'den Degâra'ya gitti ve burada Ahmet ile Müntefik Sancağı Mutasarrıfı Nasır¹⁷⁷ paşaların kuvvetleriyle birleşti. Degâra'da bir taraftan askerî tedbirler alınırken bir taraftan da tedarik edilen malzeme ve ustalarla Degâra Kanalı'nın kapatılması işine başlandı.

Degâra'ya gelişin ertesi günü, ordudaki hayvanlara saman getirmeye giden süvari askerine asilerin saldırması üzerine meydana gelen çatışmada askerden 5 ölü ve 9 yaralı olmasına karşılık isyancılardan 500 kişi öldürülmüştür. Yine Cebur, Albu Sultan ve Hazâil aşiretleri sevkedilen askerlerle dağıtılmış, Albu Sultan Aşireti Şeyhi Fârisü'r-Rebî' de yakalanarak hapsedilmiştir. Bu çatışmalardan sonra asayiş büyük ölçüde sağlanmıştır. 13 günlük bir çalışmanın sonunda Degâra Kanalı'nın seddi¹⁷⁸ de bitirildiğinden Degâra, Afek ve El-budeyr taraflarına giden suyun kesildiğini¹⁷⁹ gören asiler af talep etmişlerdir. Bunun üzerine Midhat Paşa, isyana karışan aşiret şeyhleri hariç diğer asiler için genel af ilan etmiş ve çeşitli bölgelerden gelerek isyana katılan halka yeni tayin olunan şeyhleri aracılığıyla teminat vererek mahallerine dönmelerini sağlamıştır. Bundan sonra, seddin muhafazasına bir miktar asker bırakarak ve Afek'teki asilerin yakalanması için Ahmet Paşa kumandasında bir askerî birliği Afek'e göndererek Degâra'dan Divaniye'ye hareket etmiştir.

¹⁷⁶ Divaniye İsyanı'ndan kısa bir süre önce Altıncı Ordu'nun nezareti valilikten alınarak Samih Paşa'ya verilmiş, ancak Midhat Paşa'nın itirazı üzerine tekrar eski duruma döndürülmüştü. Midhat Paşa'ya göre, Samih Paşa bu değişikliğe gücenerak isyanı bastırmakta isteksiz davranmıştır. BOA, İ.DH, no. 41858.

¹⁷⁷ İsyanın bastırılmasına yardım eden Nasır Paşa'ya Mirimîrânlık rütbesi, oğlu Falih Bey ve birader-zadesi Süleyman Bey'e beşinci rütbeden Mecidiye Nişanı verilmiştir. BOA, İ.DH, no. 101732.

¹⁷⁸ Degâra Kanalı Seddi, 65 metre uzunluğunda, 20 metre genişliğinde ve 9 metre yüksekliğindeydi. *Zevra*, 5 Şaban 1286, sayı 22.

¹⁷⁹ Daha sonra Afek ve Degâra taraflarındaki arazilerin sulanması için başka bir kanalın açılmasına karar verilmiştir. BOA, *BEO AYN.d*, no. 849, s. 65.

Ahmet Paşa, Afek'teki ilk çatışmada asilerin eline geçen 2 top ile 100 kadar tüfeği ortaya çıkarmış, elebaşları olan Venân ve Budeyvî ile birçok asiyi yakalayıp Divaniye'ye göndermiştir.

Behâhişe Aşireti Şeyhi Venân ile Cüleyha Aşireti Şeyhi Budeyvî, Divaniye'de mahkemeye çıkarılarak yargılandılar. Miralay Lütfullah Bey ile Divaniye Mutasarrıfı Tevfik Efendi'nin bilfiil katilleri olduklarına hükümlenerek idama mahkum oldular. İdam cezaları Divaniye Köprüsü'nde infaz edildi (16 Kasım 1869).

Bu sırada üç dört seneden beri iltizam bedellerini ödemeyen ve isyanın çıkmasında parmağı olan şeyhler Divaniye'ye getirilerek hapsedilmiş, her birinin otuzar yük civarında olan borçları uygun taksitlere bağlanarak tahsil edilmeye başlanmıştır¹⁸⁰. Yine bu isyan esnasında ele geçirilen Albu Sultan Aşireti Şeyhi Fârisü'r-Rebî' ile daha sonra eşkıyalığa başlayıp da üzerlerine asker sevk edilerek yakalanan Hazâil Aşireti şeyhlerinden Züveyr, Samir ve diğer bazı yandaşları süresiz Niş Vilayeti'ne sürgün edilmişlerdir¹⁸¹.

Midhat Paşa Afek, Degâra, Cüleyha, Behâhişe, Albu Sultan, Cebur ve Hazâ'il aşiretlerinin karıştığı¹⁸² Divaniye İsyanı'mı¹⁸³ aldığı etkili tedbirlerle bastırdıktan sonra, asayişin iyice yerleşmesi için Ahmet Paşa'yı bir miktar askerle Divaniye'de bırakarak, 40 gün sonra tekrar Bağdat'a dönmüştür (23 Kasım 1869)¹⁸⁴.

E. Şammar Aşireti

Şammar Aşireti, Irak'taki diğer bedevi aşiretler gibi bölgenin yerlisi olmayıp Eski Bağdat Valisi Ebu Gadâra Ali Paşa (valilik yılları 1802-1807) tarafından Necid'den getirilmişti¹⁸⁵. El-Ubeyd Aşireti'nin Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki Cezîre bölgesinde yaptıkları yağmayı önlemek ve onlara

¹⁸⁰ BOA, İMMS, no. 1591, lef 1.

¹⁸¹ BOA, İDH, no. 101711; *BEO AYN.d.* no. 849, s. 86; 851, s. 93.

¹⁸² BOA, İMMS, no. 1591, lef 9.

¹⁸³ Divaniye İsyanı sırasında hükümet 431.659 kuruş 16 para harcama yapmıştır. BOA, İŞD, no. 1010.

¹⁸⁴ BOA, İMMS, no. 1591, lef 1.

¹⁸⁵ BOA, İDH, no. 43847, lef 1.

muhafif bir grup oluşturmak düşüncesiyle Cebel-i Şammar'daki Şammar Aşireti'nden Fârisü'l-Cerbâ isimli bir şahsın idaresinde 80-100 çadır olarak getirilen bu fırka, zamanla güç kazanarak Halep, Urfa, Diyarbakır ve Musul'daki asayişî büyük ölçüde zayıflatmıştı.

Fârisü'l-Cerbâ'dan sonra aşiretin başına oğlu Safuk geçti. İsyân eden Safuk'un ortadan kaldırılmasıyla¹⁸⁶ oğulları Abdülkerim ve Ferhan birbirlerine zıt olduklarından Şammar Aşireti ikiye ayrılarak bir kısmı Abdülkerim'in şeyhliğinde Halep, Urfa ve Diyarbakır arasında bulunan çölde ve diğer kısmı ise Ferhan idaresinde Bağdat ve Musul taraflarında yaşamaya başlamışlardı¹⁸⁷.

Şammar Aşireti'ni itaat altına almak maksadıyla Bağdat, Halep ve Diyarbakır vilayetlerinden şeyhlere maaşlar tahsis olunmuşsa¹⁸⁸ da bunlar yine bedevi aşiretler üzerine baskınlar yaparak yağmaya, bölgelerine yakın köylerden "Hüh"¹⁸⁹ namıyla zahire toplamaya ve çölden geçen kervanlardan vergi almaya devam etmişlerdir. Şammar Aşireti'nin bu derece rahat hareket etme imkanı bulması, Halep, Diyarbakır ve Bağdat vilayetlerinin ortak askerî operasyon noktasında bir türlü uzlaşamamalarından kaynaklanmaktaydı. Midhat Paşa bu uyumu sağlamaya yönelik girişimlerde bulunmuş ancak başarılı olamamıştı¹⁹⁰.

1. Ferhan İdaresindeki Şammar Aşireti'nin İskanı

Şammar Aşireti'nin Bağdat ve Musul taraflarındaki fırkasını idare eden Ferhan, biraderinin aksine hükümete muhafif değildi. Bu itaatine karşılık kendisine Mîrû'l-ümerâlık rütbesi verilerek aylık 7 bin kuruş maaş tahsis olunmuştu.

Ferhan Paşa idaresindeki kabileler yazı Musul'da kışı ise Bağdat taraflarında geçiriyorlardı. Hükümet, bunların Musul ve Bağdat arasında gelip giderken bölge halkına zarar vermemeleri için bir taraftan asker sevk ediyor bir

¹⁸⁶ BOA, ŞD, no. 2148/36, lef 4.

¹⁸⁷ BOA, İ.DH, no. 43847, lef 1.

¹⁸⁸ Abdülkerim'e Diyarbakır valilerinden Mustafa ve Derviş paşalar zamanında 10 bin, İsmail Paşa'nın vali olduğu sırada da 5 bin kuruş maaş bağlanmıştı. BOA, İ.DH, no. 42779.

¹⁸⁹ Hüh: Bedevilerin meskûn halktan aldıkları vergiye verilen isimdir.

¹⁹⁰ BOA, ŞD, no. 2148/36, lef 4.

tarafından şeyh ve reislerini temin ve taltif ediyordu. Bu uygulamaya Midhat Paşa döneminde de bir müddet devam edilmiştir.

Ferhan Paşa ve kabilesinin Musul taraflarında kaldıkları çöller boş ise de Bağdat'a gelirken uğradıkları yerlerde bir yandan ziraat olunmakta diğer yandan sulama kanalları açılmaktaydı. Ayrıca bu bölgedeki bazı bedevi gruplar ziraata alıştıırılarak iskan edilmeye çalışılıyordu. Ferhan Paşa'nın idaresindeki kabilelerin Musul ve Bağdat arasında sürekli hareket halinde olmaları, bölgede yapılmakta olan ıslahatları engelliyordu. Hükümet tarafından bunlara bir dereceye kadar müsamaha gösterilmekle birlikte, zaman zaman Ferhan Paşa ve aşireti reislerine, artık içinde bulunulan asır gereği insanların rızkını ve zaruri ihtiyaçlarını sağa sola saldıarak değil de yasal yollarla çalışıp karşılamaları gerektiği, bunun da yerleşik hayata geçerek ziraat yapmaya bağlı olduğu anlatılıyordu.

Bağdat Vilayeti genelinde 1870 senesinde kuraklık meydana gelmişti. Ortaya çıkan kıtlık ve pahalılık münasebetiyle geçim vasıtaları olan hayvanları telef olduğundan Aneze gibi birtakım bedevi aşiretler iskan etmişti. Ferhan Paşa'nın aşiretinin durumu da hemen hemen Anezeliler derecesine varmıştı. Ancak bunların iskani için biraz da zor kullanılması gerekiyordu.

Ferhan Paşa idaresindeki Şammarların 1871 senesi başlarında yine Musul taraflarına geçme mevsimleri gelmişti. Bunlardan bir grup, Kenaniye Kanalı civarında ziraat eden çiftçilerin mal ve eşyalarını gasp etmiş, başka bir grup da Dicle Nehri üzerindeki zahîre kayıklarına saldırmıştı. Bunun üzerine asker sevk edilerek suçlular cezalandırılmış, Ferhan Paşa çağrılarak, kendisine gelecek sene Bağdat taraflarına gelmelerine izin verilmeyeceği kesin bir dille ifade edilmiştir. Ayrıca Ferhan Paşa'ya, Tikrit'ten Musul Sancağı hududuna kadar Dicle'nin sağ tarafındaki araziye aşireti halkıyla yerleşmesi ve ziraata başlaması durumunda yetiştirdikleri mahsulden sadece öşür alınacağı, ziraat ettikleri mîrî arâzi'nin bedeliyle Şammarlılara tefvîz edileceği, belirtilen bölgenin genişliği ve Şammar halkının sayısının fazla olması göz önüne alınarak ilerde burada Şammar adıyla bir sancak kurulacağı ve maaşına zam yapılarak rütbesinin de yükseltilmesiyle kendisinin bu sancağa mutasarrıf tayin edileceği bildirilmiştir. Ferhan Paşa ise hükümetin bu teklifini kabul ederek yerine getireceğine dair

senet imzalamış, hükümet de yukarıdaki şartları içeren bir buyrulduyu Ferhan Paşa'ya vermiştir¹⁹¹.

2. Abdülkerim İdaresindeki Şammar Aşireti'nin İsyanı

Abdülkerim, Divaniye İsyanı esnasında isyana katılmak üzere Bağdat'a kadar gelmişti. Fakat Bağdat'a ulaştığında isyan bastırılmış olduğundan Divaniye'de Midhat Paşa ile görüşerek orduya yardım için geldiğini söylemişti. Asıl maksadı biliniyorsa da yeni bir gaile çıkarmamak için bir takım nasihatler edilerek geri gönderilmişti.

Bir müddet sonra Abdülkerim, Ferhan Paşa'nın ziraat ettirdiği mahsullerini yağmalayarak inşasına başladığı köyleri tahrip etmiş, ayrıca o sırada Bağdat'tan Meskene'ye gönderilen iki memuru da öldürmüştü. Bu olaylardan sonra Abdülkerim'e tehdit içerikli mektuplar yazılarak maktullerin kan bedellerinin verilmesi ve telef olan mahsulün tazmin edilmesi istenmiştir¹⁹². Abdülkerim ise öldürülen memurların kan paraları olarak talep olunan 120 bin kuruşa karşılık 20 bin kuruş göndermiştir¹⁹³. Yine Abdülkerim, Ferhan Paşa'nın iskanını engellemek için onu tehdit etmekte ve kardeşinin idaresindeki kabileleri kendi tarafına çekmeye çalışmaktaydı.

Midhat Paşa, İran Şahı Nasıreddin'in Bağdat'ı ziyaretinden sonra Abdülkerim'in üzerine gitmeye karar vermişti. Ancak Abdülkerim'in yola getirilebilmesi için Bağdat Vilayeti'nin yanı sıra, aynı anda Halep ve Diyarbakır vilayetlerinden de asker sevk edilmesi gerekiyordu. Midhat Paşa'nın ortak askerî hareket çağrısına Diyarbakır Vilayeti olumlu cevap vermişse de Halep valiliği sessiz kaldığından harekete geçilememişti.

Bu sırada, Zor bölgesindeki aşiretlerin müstakil olarak idaresi için kurulan Zor Mutasarrıflığı, Abdülkerim'e Habur'da iskan etmesini teklif etmişti. Bu teklifi kabul etmeyen Abdülkerim, idaresinde bulunan 40-50 bin nüfusla Mardin, Cizre ve Zaho'daki birtakım köylere saldırdıktan sonra Ahsa Seferi'nden dolayı askerinin azaldığını düşündüğü Bağdat Vilayeti'ne yönelmiştir (Temmuz 1871). Olayın duyulmasıyla derhal Musul, Zaho, Kerkük, Erbil ve Tubric'te gerekli askerî tedbirler alınmıştır.

¹⁹¹ BOA, İDH, no. 43847, lef 1.

¹⁹² BOA, ŞD, no. 2148/36, lef 4; Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁹³ BOA, İMMS, no. 1654, lef 1.

Diyarbakır Valisi İsmail Paşa, Mardin taraflarına saldıran Abdülkerim'i Musul'a kadar takip ettiği gibi Zor Mutasarrıflığından da Musul'a asker gönderilmişti. Midhat Paşa, İsmail Paşa'dan Musul'daki askerleri emrine alarak asileri Bağdat Vilayeti topraklarında da takip etmesini istemiştir. Neticede Şammar Aşireti sevk edilen askerlerle girdikleri çatışmalarda dağılmış ve Abdülkerim'in kardeşlerinden Abdurrezzak, Salahiye'de öldürülmüştür.

Bu sırada Abdülkerim, Bağdat'ta genel bir isyan çıkarmak için aşiret şeyhlerine "*hükkâmınız cemî'-i Arabın çadırlarını yıkıp tahrib etmek murâd ediyorlar, bunu muhâfaza için benimle birlikte olmanız lâzım gelir*" meâlinde Arapça mektuplar göndermişti. Bağdat Vilayeti'ndeki aşiret şeyhleri bu mektuplara itibar etmeyerek onları Midhat Paşa'ya gönderdikleri gibi Şammar Aşireti üzerine gitmeye hazır olduklarını bildirmişlerdir. Valilikten izin verilmesi üzerine Delim ve Aneze aşiretleri Şammarlara karşı harekete geçmişlerdir¹⁹⁴.

Bağdat Vilayeti tarafından alınan etraflı tedbirleri gören asiler, bir müddet sonra af talep etmişlerdir. Bu gibi olaylarda asıl suçlu şeyhler olup kanun gereği halk suçlu görülmediğinden Şammar Aşireti halkı, gasp ettikleri malları geri vermek, iskan ederek her sene zekat ve ağnam resmini ödemek ve içlerinde hırsızlık yapanları hükümete teslim etmek şartlarıyla affedilmiştir. Bu şartlarla affı kabul edenlerin hükümetin göstereceği yerlere gitmeleri gerektiğine dair bir ilanname yayınlanmıştır. Ayrıca Abdülkerim'i canlı getirenlere 10 bin, öldürenlere ise 5 bin kuruş ödül verileceğine dair bir ilan daha bastırılıp halka dağıtılmıştır.

Bu ilanlardan sonra korkuya kapılarak Cezîre'de tutunamayan Abdülkerim, yanındaki birtakım kuvvetlerle Hazâ'il ve Hindiye¹⁹⁵ aşiretleri

¹⁹⁴ BOA, ŞD, no. 2148/36, lef 4.

¹⁹⁵ Abdülkerim'in Hindiye Aşireti şeyhlerinden Çelub adlı kişiye gönderdiği mektubun tercümesidir. "Ben tarafınızda bulundum (veyahud sizinle oldum). Bu da insanın başında olan gayretten neş'et etmiş. Çünkü bu gün cihad günüdür. Bir âdemin başında nâmusu olduğu halde mutlakâ bırakmaz. Bizim mâ-beynimizde olan karâbet iktizâsından nâşî emrinize mutî' olduğum gibi tarafınızdan vâki' olacak iş'âra durmuşum (yani ona tevfiikan hareket edeceğim). Şimdiki halde Hazâ'il tarafına gideceğim. Ma'lûmunuz olduğu veçhile bu gün gayret günüdür. Bundan ziyâde yazmaya kudretim yoktur. Emmi-zâdelerimin kâffesine selâm söylerim." BOA, A.MKT.UM, no. 1135/65, lef 1.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

şeyhleriyle birleşmek niyetiyle Hille Sancağı'ndaki Şâmiye bölgesine geçti. Salih Paşa kumandasında sevk edilen askerlere karşı koyamadığından Müntefik Sancağına kaçtı¹⁹⁶. Evvelce Müntefik Mutasarrıfı Nasır Paşa ile haberleşilerek aşiret askeri hazırlandığından Müntefik sınırına gelir gelmez Nasır Paşa tarafından yaralı olarak ele geçirilip Bağdat'a gönderildi¹⁹⁷.

Abdülkerim'in yakalanmasından sonra Şâmiye bölgesinde bin haneden fazla bir Şammar topluluğu Nasır Paşa tarafından esir alınarak Müntefik'te iskan edilmelerine karar verilmiştir¹⁹⁸. Cezîre tarafında bulunanlar ise hükümetin teklif ettiği şartları kabul ettiklerinden bir kısmı Ferhan Paşa'nın iskan edeceği mahallere bir kısmı ise Bağdat'ın Ebu Gureyb ve Rıdvaniye mukataalarına yerleştirilmişlerdir. Böylece yetmiş seneden beri Halep, Diyarbakır ve Bağdat vilayetleri arasındaki bölgede huzursuzluk kaynağı olan Şammar Aşireti etkisiz hale getirilmiştir¹⁹⁹.

Abdülkerim'e gelince, Bağdat'ta mahkemeye çıkarıldıktan sonra idama mahkum edilerek cezasının infazı için İstanbul'a gönderilmek üzere yola çıkarılmıştı. Daha sonra 16 Ekim 1871 tarihli sadaretin emriyle²⁰⁰ Musul'da idam edilmiştir²⁰¹.

Midhat Paşa, isyanı bastırdıktan sonra Cezîre bölgesini yeniden mamur hale getirmek için girişimlerde bulunmuştu. Bu konuda merkeze gönderdiği yazısında, Cezîre'de göçebe urban ve aşiretlerin bulunmalarının yasaklanarak bununla ilgili Diyarbakır ve Halep vilayetleriyle Zor Mutasarrıflığı'na birer talimat gönderilmesini istemişse²⁰² de oldukça büyük bir alana sahip olan ve birçok giriş çıkışı bulunan Cezîre bölgesinde bu tür bir yasağın uygulanmasının çok zor olacağı belirtilerek talebi reddolunmuştur²⁰³.

¹⁹⁶ BOA, ŞD, no. 2148/36, lef 4.

¹⁹⁷ BOA, İ.DH, no. 44404 lef 1. Nasır Paşa, Abdülkerim'i yakaladığı için Rumeli Beylerbeyliği payesiyle mükâfatlandırılmıştır. BOA, İ.DH, no. 44404, lef 3.

¹⁹⁸ BOA, İ.DH, no. 44468, lef 1.

¹⁹⁹ BOA, ŞD, no. 2148/36, lef 4.

²⁰⁰ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 229, s. 229; *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 126.

²⁰¹ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 112.

²⁰² BOA, ŞD, no. 2148/36, lef 4.

²⁰³ BOA, ŞD, no. 2148/36, lef 1; *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 133.

IV. Midhat Paşa'nın Siyasî Faaliyetleri ve Bağdat Valiliğinden İstifası

A. İnanla İlişkiler

1. Oraman Aşireti'nin Osmanlı Devleti'ne İlticası ve Geri İadesi

İnan'ın Sine Valiliği'ne bağlı ve Osmanlı hududuna yakın dağlık bir bölgede yerleşik olarak yaşayan Oraman Aşireti, Sünnî inancında olduklarından dolayı İnan Devleti'nin baskısına maruz kalmaktaydı. En son olayda Sine Valisi Şehzade Ferhad Mirza'nın, şeyhleri Hasan Sultan'ı öldürmesi ve kardeşlerini kör ederek Sine'de hapsedmesi üzerine isyan ederek Ferhad Mirza'nın askerlerini öldürdükleri gibi malını da gasp etmişlerdi²⁰⁴. Bu gelişmeden sonra İnan, Oraman Aşireti'ni cezalandırmak için Oraman Dağı'na büyük bir ordu sevk etmeye karar vermişti²⁰⁵.

Bu sırada Oraman Aşireti'nin Osmanlı topraklarına geçme ihtimalini değerlendiren İnan, Bâbüâli nezdinde girişimlerde bulunarak Bağdat Vilayeti'nin gerekli tedbirleri alması talebinde bulunmuştur. İnan'ın isteğinin kabulüne karşılık Bâbüâli de İnan askerlerinin Oraman Aşiretini takip bahanesiyle huduttaki ihtilafli bölgelere girmemelerini ve Osmanlı tebaası suçluların İnan topraklarında barındırılmamasını Tahran'a taahhüt ettirmiştir²⁰⁶.

Midhat Paşa, Bâbüâli'nin emri üzerine Tahir Bey ile Süleymaniye Mutasarrıfını görevlendirerek sınıra 5 tabur asker göndermiştir. Diğer taraftan Oraman Aşireti, İnan'ın başlattığı askerî harekate karşı koyamayarak Osmanlı kuvvetlerinin her türlü müdahalelerine rağmen yaklaşık 7 bin nüfusıyla Bağdat Vilayeti topraklarına girmişlerdir (Ağustos 1869).²⁰⁷ Aşiret reisleri Bağdat Valiliğine bir dilekçe yazarak İnan ile aralarındaki anlaşmazlığın sebeplerini Sünnî mezhebinde olmaları ve şeyhleri Hasan Sultan'ın nedensiz yere

²⁰⁴ BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS), no. 680/6, lef 90; BOA, A.MKT.UM, no. 1094/17, lef 1; *Zevra*, 9 Cumadelülâ 1286, sayı 10.

²⁰⁵ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 953, Madde no. 80.

²⁰⁶ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 603, 8 Rebiülahir 1286; A.MKT.UM, no. 1094/16; BOA, HR.SYS, no. 680/6, lef 90.

²⁰⁷ BOA, HR.SYS, no. 680/6, lef 90; BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 953, Madde no. 166.

öldürülmesi olarak sıraladıktan sonra iltica talebinde bulduklarını²⁰⁸, eğer bu talepleri kabul edilmezse en azından İran memurları ile aralarının bulunmasına aracılık edilmesini istemişlerdir²⁰⁹. Dilekçeyi değerlendiren Bağdat Vilayeti, Bâbüâlî'yle yazıştıktan sonra Oraman Aşireti'nin uygun şartlarla iade edilmesine karar verip²¹⁰ İran temsilcileriyle yapılacak görüşmeler neticelenene kadar Oramanlıları Süleymaniye Sancağı'ndaki Karadağ'a yerleştirerek onların her türlü ihtiyacını karşılamıştır²¹¹.

İki devlet temsilcileri arasında Süleymaniye'de yapılan görüşmelerde Osmanlı Devleti, Oraman Aşireti'nin kayıtsız şartsız affedilmelerini talep etmesine karşılık İran, Sine valisinin gasp edilen mallarının geri verilmesi, öldürülen askerlerin kan bedeli olarak 34 bin Tümen²¹² ödenmesi, bin adet tüfeğin teslim edilmesi ve askerî hareket masraflarının karşılanması şartlarını ileri sürmekteydi²¹³. Nihayet 3 ay devam eden görüşmeler sonunda, Sine valisinin el konulan mallarının tazmini ve reislerden Said ile Rüstem sultanların bir müddet sürgün edilmeleri şartlarıyla affedilmeleri sağlanan Oraman Aşireti güvenli bir şekilde yurtlarına gönderilmiştir²¹⁴.

Ancak daha sonra İran, Osmanlı Devleti'ne verdiği, aşiret halkı ve reislerinin can ve mallarına dokunmayacağı teminatını bozarak, Oramanlıların köylerini yakıp yıkmış ve reisleri Said Sultan ile bazı adamlarını öldürmüştür²¹⁵. Oraman Aşireti'nin diğer reislerinden Rüstem Sultan ise İran'a dönmeyi kabul etmediğinden Diyarbakır taraflarına gönderilmiştir²¹⁶.

²⁰⁸ BOA, A.MKT.UM, no. 1097/14, lef 1.

²⁰⁹ BOA, HR.SYS, no. 680/6, lef 90.

²¹⁰ BOA, A.MKT.UM, no. 1094/17, lef 3.

²¹¹ BOA, A.MKT.UM, no. 1098/2.

²¹² Tümen: İran parası.

²¹³ BOA, A.MKT.UM, no. 1094/17, lef 3.

²¹⁴ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 603, 29 Cumadelaahir 1286, 21 Receb 1286; 953, Madde no. 248, 298; HR.SYS, no. 680/6, lef 92.

²¹⁵ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 957, s. 79,85; 603, 29 Şevval 1286. Bu olaydan sonra Said Sultan'ın haremî ve beş oğlu ile maiyetinden 91 kişi İran'dan kaçarak Bağdat Vilayetine iltica etmişlerdir. BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 957, s. 85.

²¹⁶ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 957, s. 89.

2. Hemevendler ile İran Aşiretlerinin Saldırıları ve Alınan Önlemler

Osmanlı Devleti'ne tabi olan ve Bağdat Vilayeti'nin Şehrizor Sancağı'nda bulunan Hemevend Aşireti, eşkıyalığa başlayarak bir müddet Şehrizor ve Süleymaniye taraflarına zarar verdikten sonra İran'ın himayesine sığınarak Zuhab'a yerleşmişti.

Hemevendler, bazen tek başlarına bazen de İranlı aşiretlerle birlikte yirmişerli otuzarlı gruplar halinde Bağdat Vilayeti topraklarına girip adam öldürme, gasp ve yağma olaylarında bulunduktan sonra tekrar İran'a dönüyorlardı²¹⁷. Ayrıca Bağdat'tan İran'a giden Osmanlı kervanlarını da soyuyorlardı²¹⁸. Yine kışı Bağdat Vilayeti'nde geçiren İran aşiretlerinden Sencâbi, yağma yaparak asayiş bozmaktaydı²¹⁹.

Peşkuh-Luristan Hakimi Hüseyin Kulu Han ve Zuhab Hakimi Melik Niyaz²²⁰, İranlı aşiretleri desteklemelerinin yanı sıra kendi adamlarını da silahlendirerek Bağdat Vilayeti'ne gönderiyorlardı²²¹. Hatta ele geçirilen eşkıyalar, gasp ettikleri mallardan Zuhab Hakimi Melik Niyaz'a hisse verdikleri itirafında bulunmuşlardı²²². Hudut üzerindeki İran askerlerinin de ara sıra Hemevendlerle birlikte Osmanlı topraklarına girerek yağma ve katl olaylarına cesaret ettikleri, mülazım rütbesinde bir İran askerinin yakalanmasıyla ortaya çıkmıştı²²³.

²¹⁷ BOA, *BEO AYN.d.*, no. 848, s. 60; *BEO Sadaret Defterleri*, no. 603, 6 Cumadelahir 1286, 23 Zilkade 1286; 953, Madde no. 175, 180, 186, 214, 224, 240; 955, s. 38, 159, 186; 957, s. 21, 38, 41, 53; 960, s. 21, 59, 88; A.MKT.UM, no. 1114/81; *Zevra*, 10 Rebiülahir 1286, sayı 6.

²¹⁸ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 957, s. 31, 32; A.MKT.UM, no. 1152/10; 1152/40; 1156/11.

²¹⁹ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 953, Madde no. 484; Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 98.

²²⁰ Zuhab Hakimine bağlı kuvvetlerin Hanikin'de yağma yapması üzerine, Midhat Paşa hazırladığı askerle Melik Niyaz'ı cezalandırmak istemiş, ancak Hariciye Nezareti İran topraklarına girilmemesini ve bu konuda ilgili memurlara kesin emir verilmesini Bağdat Vilayetine bildirmiştir. BOA, A.MKT.UM, no. 1174/50.

²²¹ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 953, Madde No.214, 224; 957, s. 46; 603, 9 Cumadelülâ 1286; 960, s. 58.

²²² BOA, A.MKT.UM, no. 2043/41.

²²³ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 960, s. 88. İran'dan Osmanlı topraklarına geçen eşkıyalar asılarak idam edilirken bu mülazım, asker olması nedeniyle kurşuna dizilerek cezalandırılmıştır. BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 957, s. 66.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

Zuhab ve Peşkuh-Luristan hakimlerinin asker firarilerini ve suçluları hakimiyet sahalarında barındırmalarına hatta silahlandırarak Osmanlı topraklarına saldırtmalarına karşılık, Bâbîâlinin bu tür saldırıların önlenmesi, failerin iadesi ve zararların tazminine yönelik İran Hariciyesi nezdindeki teşebbüsleri netice vermemiştir. Bir ara İran, Oraman Aşireti'nin Osmanlıya ilticası ve şahın Bağdat'ı ziyareti esnasında, Osmanlı'nın taleplerini dikkate alarak yazılı ve sözlü taahhütte bulunmuşsa da daha sonra buna uymamıştır²²⁴.

Bağdat Vilayeti, İran'dan gelen eşkıyanın verdiği zararları önlemek için bu gruplar üzerine ve hudut boylarına asker sevk etmiş²²⁵, ancak gerek sınıırın çok geniş olmasından ve gerekse eşkıyanın yağmadan sonra hızla İran'a kaçmasından dolayı pek başarılı olamamıştır²²⁶. Yine de bu eşkıyadan bazıları çatışmalarda öldürülmüş, bazıları da sağ olarak ele geçirilip mahkemeye çıkarıldıktan sonra idam edilmişlerdir²²⁷.

Aldığı tüm tedbirlere rağmen saldırıları engelleyemeyen Midhat Paşa, son çare olarak Süleymaniye'deki hudut üzerinde eşkıyanın geçeceği yerlere 60 gözetleme ve 10 istinad olmak üzere 70 tane karakolun inşasına, 800 kişilik bir tabur hudut askeri teşkil edilerek gözetleme karakollarına onar, istinad karakollarına ise yirmişer asker konulmasına karar vermiştir²²⁸. Yapımları tamamlanan karakolların asker ihtiyacı mali sıkıntı sebebiyle hudut askeri oluşturulamadığından Vilayet Zabtiye Alayı'ndan karşılanmıştır²²⁹. Bu karakolların vazifesi, Bağdat Vilayeti topraklarına girmek isteyen küçük grupların sınırı geçmelerine mani olmaktır. Karakolların karşı koyamayacakları büyük gruplar, iç güvenlik kuvvetleri tarafından yakalanacak veya takip olunacaktır²³⁰.

²²⁴ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 953, Madde no. 115, 174; 955, s. 41; 960, s. 58; 603, 8 Rebiülahir 1286, 21 Rebiülahir 1286, 21 Receb 1286, 29 Şevval 1286; A.MKT.UM, no. 2043/41; Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 98.

²²⁵ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 953, Madde no.108, 175, 484; 955, s. 26, 41; 957, s. 53.

²²⁶ BOA, A.MKT.UM, no. 1144/5, lef 2.

²²⁷ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 957, s. 55-66; *BEO AYN.d.*, no. 848, s. 60; ŞD, no. 2148/29.

²²⁸ BOA, *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 104.

²²⁹ BOA, *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 124, 130.

²³⁰ BOA, *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 105.

3. Şiiliğin Yayılmasına Karşı Alınan Önlemler

Midhat Paşa'nın valiliği döneminde, Bağdat ile Basra arasındaki bölgelerde yaşayan halkın tamamı Şia inancına mensuptu. Ayrıca Şiilik, İran'dan gelen ulemanın çalışmalarıyla Bağdat'ın üst taraflarındaki Cezîre bölgesinde bulunan aşiretler içinde de taraftar toplamaktaydı.

Midhat Paşa'ya göre Şiiliğin hızla yayılması Irak'taki aşiretlerin cehaletlerinden kaynaklanıyordu. Aşiretlerin tamamen Şia inancına girmelerinin önlenmesi, halkın dini konulardaki bilgi eksikliklerinin giderilmesine bağlıydı. İşte bu düşünceyle Ehl-i Sünnet akaidini anlatmak üzere, Bağdat Müftüsü Mehmet Zehâvi Efendi aracılığıyla Diyarbakır taraflarından getirilen ve kendilerine maaş bağlanan Nakşibendî Mehmed Efendi Kazımiye'ye, Osman Efendi Hille'ye, Ma'ruf Efendi Samerra'ya, Mehmed Efendi Mendeli'ye, Ahmed Efendi Semava'ya, Kâdirî Mehmed Emin Efendi Salahiye'ye ve Said Efendi de Delim'e gönderilmişlerdir²³¹.

4. İran Şahı Nasıreddin'in Bağdat'ı Ziyareti

1870 yılında İran'da ortaya çıkan veba hastalığına yakalanan Şah Nasıreddin, iyileştiği takdirde Şiilerce kutsal sayılan Irak'taki imamların kabirlerini ziyaret etme adağında bulunmuştu. Hastalıktan kurtulduktan sonra Osmanlı Devleti'nden izin alarak adağını yerine getirmek üzere seyahat hazırlıklarına başlamıştı.

Osmanlı Devleti de İran Şahının Irak'ı ziyaretine büyük önem vererek bir dizi hazırlıklar yapmıştı. Bu kapsamda şahı karşılama göreviyle Kemal Paşa Bağdat'a gönderilmiş²³², ve Midhat Paşa'ya da mihmandarlık vazifesi verilmiştir²³³. Osmanlı sarayından 40 kadar hademe, aşçı ve faytoncu Bağdat'a yollanmıştır²³⁴. Şahın ikametine tahsis edilmek üzere Memleket Bahçesi içinde "Kasr-ı Nâsiri" adıyla kargir bir konak inşa edilerek döşemeleri Avrupa'dan

²³¹ BOA, İDH, no. 41774, lef 1-2.

²³² Mohammad Reza Nasiri, *Nasıreddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA) Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo 1991, s. 151-153.

²³³ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 95.

²³⁴ BOA, *BEO AYN.d.*, no. 851, s. 90.

getirilmiştir²³⁵. Seyahat güzergâhındaki yollar ve köprüler araba işleyecek şekilde yeniden düzenlenmiştir²³⁶. Daha önce Akka'ya gönderilmiş olan Bâbilerin (Bahâiler) Bağdat'ta gizlenen bazı mensupları aracılığıyla şaha suikast düzenleme ihtimalleri bulunduğundan güvenlik tedbirleri de artırılmıştır²³⁷.

Nasireddin Şah seyahat hazırlıklarını tamamladıktan sonra kalabalık bir maiyetle yola çıkarak 16 Kasım 1870'de Osmanlı toprağı olan Hanikin'e geldi²³⁸. Burada Midhat, Kemal ve Altıncı Ordu Kurmay Başkanı Rauf paşalar ile diğer askerî ve mülkî memurlar tarafından karşılandı. İki gün süren merasim ve kabul görüşmelerinden sonra²³⁹ Hanikin'den hareketle 24 Kasım'da Bağdat'a ulaştı. 25 Kasım'da Kazımiye'ye, 30 Kasım'da Kerbela'ya ve 6 Aralık'ta Necef'e giderek kutsal yerleri ziyarette bulundu²⁴⁰. Bu esnada Şii ulemanın her birine beşer yüz tümen ve birer murassa' kutu hediye etmiştir²⁴¹. Ayrıca Midhat Paşa'ya Murassa Tasvir-i Şâhî ve diğer Osmanlı memurlarına çeşitli rütbelere

²³⁵ *Zevra*, I, 15 Şaban 1287, sayı 89, 93. Bu döşemeler Şahın ziyaretinden sonra, Irak'ın sıcak havasına dayanamayacağından İstanbul'a gönderilmiştir (BOA, İ.DH, no. 44059). Ahmet Lütfi Efendi, bu eşyalar hakkında şu yorumu yapmaktadır; "İran şahını ağırlayacak eşya-yı müzeyyene-i milliyemiz yok muydu ki, Avrupa eşya-yı müzeyyencesine ihtiyaç mess etmiş. Bu gibi beyhude sarf olunan mebalığın zahmetsizce elde bulunması ba'is-i tebzi olmasi melhuzdur". *Vak'a-nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, XIII, haz. Münir Aktepe, TTK, Ankara 1990, 50.

²³⁶ BOA, İ.DH, no. 44059, lef 2. *Zevra*, 29 Şaban 1287, sayı 97.

²³⁷ BOA, A.MKT.UM, no. 1117/42.

²³⁸ Nasiri, *a.g.e.*, s. 153.

²³⁹ BOA, İ.DH, no. 43361.

²⁴⁰ Nasiri, *a.g.e.*, s. 155. Midhat Paşa hatıratında; Necefte bulunan ve daha önce Vehhabi korkusuyla bir mağaraya saklanan değerli eşyaların bu ziyaret esnasında ortaya çıkarıldığını, 200-300 bin lira kıymetinde olan bu eşyaların paraya çevrilerek, Necef'ten İran'a kadar bir demir yolu yapılmasını veya hiç olmazsa İranlı ziyaretçilerin hizmetine sunulmak üzere Necef ve Kerbela'da han ve misafirhane gibi binalar inşa edilmesini kendisinin teklif ettiğini, ancak İran ulemasının cevaz vermemesi üzerine hediyelerin tekrar çıkarıldığı yere gömüldüğünü belirtmektedir. Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 97.

²⁴¹ BOA, İ.DH, No. 43479. Nasireddin Şah bu sırada, daha önce Osmanlı tabiiyetini kabul eden ve askerî kura usulünün uygulanmasında hizmetleri görülen Şii ulemanın en itibarlılarından Muhammed Taki, Mirza Ali Taki, Seyyid Ahmed ve Şeyh Rıza efendilere yüz elliser tümen, Seyyid Hüseyin Damad'a 100 tümen ve Muhammed Taki'ye 5 bin kuruş kıymetinde bir yüzük vermek istemiş, ancak yukarıda adı geçen kişiler diğer Şii ulemaya kıyasla oldukça az kıymetteki bu hediyeleri kabul etmemişlerdir. Midhat Paşa'nın isteğiyle bu kişilere Osmanlı Devleti tarafından 100 bin kuruş kıymetinde hediye verilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, İ.DH, no. 43479.

nişanlar vermiş²⁴², Mekteb-i Sanayi, hastane ve bazı Osmanlı kurumlarına 8 bin tümen, İmam Azam Ebu Hanife'nin türbesine 100 bin tümen civarında bağışta bulunmuştur.

Irak ziyaretini tamamlayan Şah, 7 Ocak 1871'de Hanikin'e varmış, burada da Osmanlı memurlarına ve Midhat Paşa'ya birer tane işlemeli enfiye kutusu, yüzük, şal ve bir miktar nakit para vermiştir. Nihayet Sultan Abdülaziz'e gönderdiği bir mektupla misafirperverliklerinden dolayı teşekkür ettikten sonra 9 Ocak'ta tamamen Osmanlı topraklarından ayrılmıştır²⁴³.

Bu arada Midhat Paşa, Şahın ziyaretinden istifade ederek İran ile Bağdat Vilayeti arasında epey zamandır mevcut olan bazı meseleleri çözüme kavuşturmuştur. Şüphesiz bu meselelerden en önemlisi İran'da ölen Şiiilerin Bağdat Vilayeti'ndeki Necef, Kerbela ve Kazımiye'ye gömülme istenmeleriydi. Henüz ceset halindeyken nakledilen cenazeler birçok hastalığa sebep oluyordu²⁴⁴. Cenaze nakli meselesi, Şahın İran'a dönüşünde Hanikin'de Midhat Paşa ile İran Adliye Nazırı ve aynı zamanda İstanbul Sefiri olan Müşiruddevle Hüseyin Han arasında ele alınmıştır. 8 Ocak 1871 tarihiyle yapılan anlaşmaya göre şu kararlara varılmıştır:

- 1- İranlı Şii cenazeler, vefat tarihi üzerinden 3 yıl süre geçmedikçe Bağdat Vilayeti topraklarına alınmayacaklardır.
- 2- Bu süre sonunda cenazelerinin kemiklerini kutsal yerlere nakletmek isteyenlere, İran Devleti tarafından düzenlenecek ölüm tarihini belirten resmi evrakları göstermeleri durumunda izin verilecektir²⁴⁵.

İki taraf arasındaki önemli sorunlardan biri de para meselesiydi. Bağdat Vilayeti'nde tedavülde bulunan paralar ile "Kıran" diye tabir olunan ve veznen birbiriyle aynı olmayan İran sikkeleri, değerinin üzerinde alınıp verildiğinden Bağdat halkı pek çok zarara uğruyordu. Midhat Paşa, mevcut paraların gerçek değerlerini belirleyerek, bunları bir düzene soktuğu gibi 5 kuruş kabul edilen Kıran'ın da çarşı pazarda gerçek kıymeti olan 3 kuruş 30 paradan işlem

²⁴² BOA, İ.DH, no. 43412; *BEO Vilâyât Gelen-Giden Defterleri (2) (VGG.d)*, no. 1608, s. 63.

²⁴³ Nasiri, *a.g.e.*, s. 155-156.

²⁴⁴ BOA, *BEO AYN.d*, no. 851, s. 53.

²⁴⁵ BOA, *Name-i Hümayun Defterleri*, no. 13, s. 170.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

görmesini kararlaştırmıştı. Vezince tutarsızlık gösteren Kıranların arasında 4 kuruş ve daha fazla değerinde olanlar da bulunduğundan Bağdat Kârperdâzhanesi bu durumu sürekli olarak şikayet konusu yapmaktaydı²⁴⁶. Şahın ziyareti sırasında bu konuda da görüşmeler yapılmış, nihayet İranlı yetkililer ikna edilerek 1 kıran'ın, 3 kuruş 30 paradan işlem görmesi noktasında uzlaşmaya varılmıştır.

Yine bu gezi esnasında, Hemevendler ile İranlı aşiretlerin Bağdat Vilayeti'ne yaptığı saldırıların önleneneğine dair İran heyetinden yazılı ve sözlü teminat alınmıştır. Ancak daha sonra Tahran yönetiminin sözünü tutmaması üzerine Midhat Paşa hudutta karakollar yaptırtmak zorunda kalmıştır²⁴⁷.

Şahın ve yanındakilerin Bağdat'ta kalacakları süre zarfında yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması Osmanlı Devleti'ne aitti²⁴⁸. Ancak o yıl vilayet genelinde büyük bir kıtlık görüldüğünden²⁴⁹ 10 bine yakın insan ve 15 bin civarında hayvanın yiyecek ve yemlerinin temininde oldukça zorluk çekilmiş ve epey masraf yapılmak mecburiyetinde kalmıştır²⁵⁰. İran Şahı'nın 58 gün süren seyahat ve ikameti esnasında Bağdat Vilayeti tarafından toplam 33 yük 85.120 kuruş 25 buçuk para harcama yapılmıştır. Bu masrafların teferruatı aşağıda gösterilmiştir²⁵¹.

²⁴⁶ BOA, A.MKT.UM, no. 1102/43, lef 2.

²⁴⁷ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 96, 98.

²⁴⁸ Nasiri, *a.g.e.*, s. 154-155.

²⁴⁹ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 835, Madde no. 304. Kıtlık sebebiyle, Hicaz'a gönderilen yıllık 10 milyon kıyye zahirenin dışında, Bağdat'tan arpa ve buğday ihracı yasaklanmıştı. BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 835, Madde no. 304, 337; *Zevra*, 21 Rebiülevvel 1287, sayı 53.

²⁵⁰ BOA, İ.DH, no. 43361, lef 1. Şahın maiyetinde bulunan insan ve hayvanlara, günlük 12'şer bin kıyye ekmek ve arpa ile 30 bin kıyye saman verilmekte olup, bunun masrafı 30 bin kuruş tutuyordu. BOA, İ.DH, no. 43412.

²⁵¹ BOA, İ.DH, no. 44059, lef 2.

Tablo 2
Şah'ın Seyahat Masrafları

Masraflar	Kuruş	Para
Bağdat'ta inşa olunan Kasr-ı Nasırı'nin yapım masrafı.	312.077	12
Adı geçen kasır için Avrupa'dan alınan kanepeler, sandalye ve mefruşat bahasıyla bunların nakliye masrafları ve noksanının tamamlanması için Bağdat'ta satın alınan eşya masrafı.	580.287	2
Şahın ve maiyetinin geçtiği köprü ve yollarda yapılan tamirat masrafı.	54.225	20
Şah ve maiyeti, köprülerden ücretsiz geçtiklerinden köprü geçiş vergisi olarak mültezimlere verilmesi gereken meblağ.	60.000	0
Şahın ulaşımına tahsis edilen vapurların masrafı.	155.790	10
Şahın hizmetinde bulundurulmuş yüksek rütbeli askerlerle diğer memurların harcırah ve mekâri (kira) ücretleri.	29.644	0
Osmanlı askerlerinden yâverlik hizmetiyle Şahın maiyetine verilen zâbitân için yaptırılan kordon masrafı.	13.078	0
Şahi karşılamak üzere çıkarılan rüşdiye ve diğer mektep talebelerine alınan elbise masrafı.	17.232	10
Osmanlı askerleri tarafından İran askerlerine verilen ziyafet masrafı.	14.867	3
Şah ve validesi daireleri halkına ve hayvanlarına sarf olunan erzak ve tayinat masrafı (ekmek, piriç, börek, saman, arpa, odun, kömür.)	1.689.220	13 buçuk
Teşrifâtı-i Hariciye Muavini Ali Bey tarafından Şah ve İran ileri gelenlerine verilen yemek masrafıyla İstanbul'dan gelen hademelerin maaş ve diğer masrafları.	344.576	10
Diğer masraflar (şaha ait bazı eşyaların nakliye masrafı, tayinat ve diğer levazımâtın nakliye ücreti, akkamlar (deve kiracısı) ücreti, kandil, mum, havai fişek vs masraflar).	114.122	24
Toplam	3.385.120	25 buçuk

B. Kuveyt'in Basra'ya Bağlanması

1545 yılında Osmanlı hakimiyeti altına alınarak Basra Beylerbeyliği sınırları içine dahil edilen Kuveyt, 18. yüzyılda kaza merkezi haline gelmiş ve bu tarihten itibaren büyük bir gelişme göstermişti. Daha sonraları Osmanlı'nın

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

bölgeyle yakından ilgilenememesi üzerine devletle olan bağlarını zayıflatarak²⁵² müstakil bir hükümet görüntüsü kazanmaya başlamıştı.

Midhat Paşa, Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi'nde zayıflayan nüfuzunu yeniden tesis etmek istiyordu. Nitekim 9 Şubat 1870 tarihli merkeze gönderdiği bir yazısında, İngilizlerin Bahreyn'i işgal ederek körfezde daha da içerilere sokulabilmek için çalışmalarında bulduklarını, Kuveyt'in Osmanlı Devleti'yle bağlarının güçlendirilmesi durumunda; Basra'da tanzim edilmekte olan deniz gücüyle körfezdeki bölgelerin muhafaza edilebileceğini hatta Bahreyn'in bile kurtarılabilirliğini bildirmektedir²⁵³. Aslında Kuveyt, Namık Paşa zamanında da Basra'ya bağlanmak istenmiş, ancak vergilerden çekinen bölge halkının muhalefet etmeleri üzerine başarılı olunamamıştı²⁵⁴. Bu sefer kararlı olan Midhat Paşa, ilk önce Kuveyt şeyhlerinin eskiden beri Basra'dan almakta oldukları hurma aidatını kesmiş, daha sonra yüz yüze görüşmelerde bulunarak onları Basra'ya bağlanmaya ikna etmiştir. Bunun üzerine kaymakamlığa Kuveyt Şeyhi Abdullah El-Sabah ve naipliğe de Kuveytlilerin isteği üzerine Şafii Mezhebi'nde bulunan Muhammed b. Abdullah Sâni getirilmiştir (28 Mart 1870).²⁵⁵ Ayrıca Kuveyt'in beş büyük camisine hatip tayin edilmiştir²⁵⁶.

C. Ahsa Seferi

Ahsa, Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı hakimiyeti altına girmiş, Kanunî döneminde Lahsa Beylerbeyliği adıyla salyaneli olarak idare edilmeye başlanmıştır²⁵⁷.

Suud Ailesi'nin, Vehhâbiliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhab ile ittifakı sonrasında (1744-45) hızla güçlenerek Ahsa (1795), Taif (1802), Mekke

²⁵² Cevdet Küçük-Mustafa L. Bilge, "Kuveyt", *DİA*, XXVII (2003), 36.

²⁵³ BOA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT), no. 69/2-1, Kurşun, *a.g.e.*, s. 82.

²⁵⁴ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 102.

²⁵⁵ BOA, DUİT, no. 69/2-1, Kurşun, *a.g.e.*, s. 83.

²⁵⁶ BOA, *BEÖ AYN.d.*, no. 851, s. 74, Kurşun, *a.g.e.*, s. 83.

²⁵⁷ Kurşun, *a.g.e.*, s. 1-4.

(1803 ikinci kez 1806) ve Medine'yi ele geçirmeleriyle²⁵⁸ bölgede sarsılan Osmanlı nüfuzu, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın düzenlediği seferle yeniden tesis edilmiştir (1818). Daha sonraları tekrar toparlanan Suud Ailesi üzerine Mekke Şerifi Muhammed b. Avn'ı gönderen Bâbüâli, Osmanlı idaresini kabul ederek af dileyen Faysal b. Türkî'yi Necid Kaymakamlığına tayin etmişti (1848). Faysal'ın ölümünden sonra yerine oğlu Abdullah geçti. Bir müddet sonra Osmanlı idaresini tanımaya meyletmesi üzerine babası gibi Abdullah da Necid Kaymakamlığı'na getirildi (1867)²⁵⁹.

Bu sırada İngilizler bölgedeki Arap şeyhlikleriyle ittifaklar yaparak Basra Körfezi'nde hakimiyet kurmaya çalışıyorlardı. Osmanlı Devleti de bir müddetten beri ihmal ettiği Basra Körfezi'nde zayıflayan otoritesini yeniden tesis etmek için harekete geçmişti. Bu amaçla dönemin Bağdat valileri Namık ve özellikle Midhat paşaların gayretleriyle Bağdat Vilayeti tarafından önemli adımlar atılmıştı. Namık Paşa, İngilizlerin Maskat ve Bahreyn'deki çalışmalarına hükümetin dikkatini çekmiş, Midhat Paşa ise idârî ve askerî düzenlemelerin yanı sıra Kuveyt'in Osmanlı Devleti'yle bağlarını güçlendirmişti. Aynı zamanda Bâbüâli de, Süveyş Kanalı'nın açılmasından faydalanarak Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nun Arap Yarımadası sahillerinde bir dizi çalışmalar yapmıştı. Bu ön hazırlıklardan sonra geriye sadece harekete geçmek kalıyordu. Bu işi başarabilecek en uygun kişi de Midhat Paşa olup zaten o, harekete geçmek için fırsat kolluyordu. Nihayet Necid Kaymakamı Abdullah b. Faysal'a, kardeşi Suud'un açıkça cephe almasıyla bu fırsat da yakalanmış oldu²⁶⁰.

İki kardeşin Necid'e hâkimiyet mücadelesinde, İngilizlerin Suud'u desteklemelerine karşılık Abdullah'ın tarafında yer alan Midhat Paşa, bir yandan askerî hareket için Bâbüâli'yi iknaya çalışırken bir yandan da gönderdiği casuslar aracılığıyla bölge hakkında bilgi toplamaktaydı²⁶¹. İngilizlerin

²⁵⁸ A.e., s. 17, 23-44.

²⁵⁹ A.e., s. 48-59, 69-79.

²⁶⁰ A.e., s. 79-86.

²⁶¹ A.e., s. 86-88.

diplomatik²⁶² çabalarına rağmen Midhat Paşa'nın ısrarlı yazıları ve telgrafları²⁶³ neticesinde nihayet beklenen izin 1871 Mart ayı sonlarında verildi. Bu sırada Bâbürali, Cidde ve Medine'de birtakım düzenlemeler yaptıktan sonra, Bağdat Vilayeti'ne seferin amaç ve hedeflerini bildiren bir talimatname göndermiştir. Buna göre askerî hareket Katif, Ahsa ve Katar sahillerinin zabtıyla sınırlı olup kesinlikle Bahreyn'e müdahale edilmeyecekti. Seferin amacı, Necid'de mutasarrıflık kurularak Abdullah'ı yeniden idarenin başına getirmektir. Bu husus Abdullah'a açıkça anlatılacak ve bölge halkına iyi muamelede bulunulacaktı.

Sefer hazırlıkları tamamlandıktan sonra Kuveyt Kaymakamı Abdullah El-Sabah'ın gemileriyle denizden ve aşiret kuvvetlerinin karadan destekledikleri Nafiz Paşa emrindeki ordu, fazla bir mukavemetle karşılaşmadan 1871 Haziranı başında Katif'e, temmuz ayı ortalarında da Ahsa'ya hakim olmuştur.

Harekâtın başarıyla neticelenmesinden sonra Midhat Paşa, Necid'de mülkî düzenlemelerde bulunmak için 28 Ekim 1871'de Bağdat'tan hareket ederek Katif'e varmış ve burada Basra Bahriye Kumandanı Arif Bey'i, Lübnan ve İskenderiye korvetleriyle Bahreyn'e göndermiştir. Bununla İngiltere'ye, Bahreyn'in hala Osmanlı Devleti'yle bağlantısı olduğu mesajı verilmiş ve olumlu sonuçlar da alınmıştır. Midhat Paşa Katif'ten sonra Aralık 9 veya 10'da Ahsa'nın merkezi olan Hufuf'a geçti. Bu sırada Abdullah, muhalif tavır ve tutumlarından dolayı kaymakamlık görevinden azlolundu. Ahsa, Katif, Katar ve Necid Bölgesi birleştirilerek başına Nafiz Paşa'nın getirildiği Bağdat Vilayeti'ne bağlı Necid Mutasarrıflığı kuruldu. Bölgedeki diğer idarî düzenlemeleri de tamamlayan Midhat Paşa aralık ayı sonlarına doğru Bağdat'a döndü²⁶⁴.

²⁶² İngiltere'nin Bağdat Konsolosu, Ahsa Seferi'nin pek çok masrafa yol açacağını ve zaten yetersiz sayıda bulunan Irak'taki askerlerin büyük bir kısmının Necid'e gönderilmesiyle Bağdat Vilayeti'nin asayişinin bozulacağını beyan ederek Midhat Paşa'yı bu seferden vazgeçirmeye çalışmıştır. BOA, A.MKT.UM, no. 1119/79, lef 2.

²⁶³ Midhat Paşa, Bâbürali'yi Ahsa Seferi'ne ikna etmek için epey çaba sarf etmiştir. Hatta 29 Mart 1871 tarihiyle sadarete gönderdiği telgrafta, isteklerinin tam olarak karşılanmamasından dolayı seferin erteleneceğini bildirerek bu ve daha birçok konuda görüşmelerde bulunmak üzere iki üç aylığına İstanbul'a gelmek istediğini bildirmiştir. Nitekim bu telgraftan sonra Ahsa Seferi'ne onay verilmiştir. BOA, A.MKT.UM, no. 1120/56.

²⁶⁴ Kurşun, *a.g.e.*, s. 89-121. Sultan Abdülaziz, Ahsa Seferi'ndeki başarısından dolayı Midhat Paşa'ya murassa' bir kılıç göndermiştir. Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 122.

D. Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliğinden İstifası

Midhat Paşa, Bağdat valiliğindeki başarılı çalışmalarıyla bir taraftan takdir toplarken diğer taraftan kendisini çekemeyen hasımlarının çıkardıkları türlü dedikodularla karalama kampanyalarına maruz kalmıştır²⁶⁵. Daha valiliğinin ilk yılında meydana gelen Divaniye İsyanı'nın bastırılmasında geç kaldığı iddia olunarak İstanbul'da hakkında birçok yalan neşriyat ortaya çıkmıştı. Sadrazam Ali Paşa'nın, Midhat Paşa'nın yanında yer almasıyla bu tür dedikoduların hiçbir tesiri olmamışsa da onun ölümüyle yerine geçen Mahmut Nedim Paşa'nın sadareti döneminde durum tersine dönmüştür²⁶⁶.

Ahsa Seferi sırasında Midhat Paşa'nın Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen Vilayet Defterdarı Abdi Efendi, etrafına topladığı mazul memurlarla birlikte Bâbiâli ve Maliye Nezareti'ne valiyi müsriflikle suçlayan birtakım telgraflar göndermiştir. Ahsa'dan döndükten sonra bu durumu öğrenen Midhat Paşa, 31 Aralık 1871 tarihli sadarete çektiği telgrafında, Abdi Efendi'nin, aleyhindeki faaliyetlerini belirttiğinden sonra Basra Tersanesi'nde inşasına teşebbüs olunan havuz ve fabrika için defalarca yazı göndermesine rağmen cevap alamamasını da Defterdarın telgraflarının tesirine bağlayarak Abdi Efendi'nin değiştirilmesini ve muhasebe kayıtlarının denetlenmesi için İstanbul'dan başka bir memurun gönderilmesini talep etmiştir. Sadaret ise verdiği cevapta; Defterdar Efendi'nin telgraflarının itibara alınmadığını ve böyle konularla merkezin rahatsız edilmemesini bildirmiştir²⁶⁷. Bu cevaptan oldukça rahatsız olan Midhat Paşa, 3 Ocak 1872 tarihli merkeze gönderdiği telgrafında, Hemevendler, Degâra, Şammar ve Necid meselelerindeki çalışmaları ile vilayetin gelirini 140 bin keseden 200 bin keseye²⁶⁸ çıkarmakla yaptığı hizmetten bahsettikten sonra Defterdarın, kendisini irtikapla suçladığını, çarşı-

²⁶⁵ Ali Haydar, *a.g.e.*, s. 126.

²⁶⁶ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 953, Madde no. 440; BOA, *BEO AYN.d.*, no. 849, s. 66-67; Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 126.

²⁶⁷ BOA, A.MKT.UM, no. 1148/54.

²⁶⁸ Bağdat Vilayeti'nin, Necid Mutasarrıflığı hariç, 1871 yılı geliri, 180 bin keseydi. (BOA, A.MKT.UM, No. 1160/18). 1872 yılı geliri ise, 180 ile 200 bin kese arasında, gideri de tüm masraflarla beraber 140 bin kese civarında tahmin ediliyordu. Midhat Paşa, vilayetin 1872 senesi fazla gelirinden 50 bin keseyi İstanbul'a göndermeyi taahhüt etmişti. BOA, A.MKT.UM, no.1160/16.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

pazarda valinin değiştirileceği yönünde söylentiler çıkararak hükümet işlerini sekteye uğrattığını, Defterdarın süratle değiştirilmesi ve muhasebe kayıtlarının tahkiki için istenilen memurun hemen gönderilmesini talep etmiş, aksi takdirde istifaya mecbur kalacağı ihtarında bulunmuştur²⁶⁹. Bunun üzerine kısa bir süre sonra, Midhat Paşa'nın isteğiyle Defterdar Abdi Efendi Süleymaniye Mutasarrıflığına, Süleymaniye Mutasarrıfı Abdullah Efendi de Defterdarlığa getirilmiştir²⁷⁰. Midhat Paşa, ısrarları sonucu isteklerini merkeze kabul ettirmişse de Sadrazam Mahmut Nedim Paşa ile aralarındaki anlaşmazlık bu yazışmalardan sonra iyice gün yüzüne çıkmıştır.

Bu sırada devlet bütçesindeki sıkıntı nedeniyle vilayet masraflarında kesinti yapılmak istenmesi Midhat Paşa ile merkezin arasını daha da açmıştır. Bu konudaki sadaretin emrini uygulamaya koyan Midhat Paşa bazı memuriyetleri lağvetmiş ve bütün memurların maaşlarında oldukça yüksek oranlarda²⁷¹ kesintiler yapmak zorunda kalmıştır²⁷². Örneğin merkezdeki birtakım memurların, aylık 117.790 kuruş tahsisatı varken maaş indirimi ve lağvedilen memuriyetlerle bu rakam 54.000 kuruşa düşmüştür²⁷³.

Merkez mutasarrıflığının kaldırılmasına Midhat Paşa'nın itirazı üzerine bu memuriyetin yürüteceği işleri görmek üzere "Nevâhi-i Mülhaka Kaimmakamlığı" unvanıyla düşük maaşlı başka bir memuriyet açılmışsa da²⁷⁴ Meclis-i Temyiz-i Hukûk-ı Livâ'nın ilgasıyla vazifelerinin başka bir kuruma yüklenmesi²⁷⁵ ve memurların maaşlarında tahammülün ötesinde indirim yapılması²⁷⁶ vilayet idaresindeki düzen ve ahengi ortadan kaldırmıştır.

24 Nisan 1872 tarihiyle düzenlenen deftere göre, Bağdat Vilayeti'nde müstahdem bütün memur, katip ve zabtiye askerlerinin maaşlarındaki kesintilerle lağvolunan memuriyetlerden yapılan tasarrufat toplam 23.965 kese

²⁶⁹ BOA, İ.DH, no. 44794, lef 1.

²⁷⁰ BOA, A.MKT.UM, no. 1150/92, lef 2.

²⁷¹ Midhat Paşa'nın maaşı da 75 binden 71.250 kuruşa indirilmiştir. BOA, İ.DH, no. 45315, lef 2.

²⁷² BOA, İ.DH, no. 44880, lef 1; 44879, lef 3.

²⁷³ BOA, A.MKT.UM, no. 1148/100, lef 1.

²⁷⁴ BOA, A.MKT.UM, no. 1146/72, lef 1; İ.DH, no. 44879, lef 3.

²⁷⁵ BOA, İ.DH, no. 44880 lef 1; A.MKT.UM, no. 1148/62.

²⁷⁶ BOA, A.MKT.UM, no. 1174/15, lef 5.

496 kuruş tutmuştur²⁷⁷. Mahmut Nedim Paşa'nın tenzilat konusundaki aşırı istekleri vilayette yapılmakta olan her türlü hizmeti durma noktasına getirdiğinden Midhat Paşa bu şartlarla görevini sürdürmenin mümkün olmadığını belirterek istifa etmiştir²⁷⁸.

Bu sırada Midhat Paşa'nın muvakkaten İstanbul'a gitmek istediğini de görmekteyiz. 29 Mart 1872 tarihli telgrafında, keyifsizliğinden bahsederek hem tebdil-i hava ve hem de bazı ifâde-i şifâhiyede bulunmak için birkaç aylığına İstanbul'a gelmesine izin verilmesini talep etmiş²⁷⁹, cevap alamaması üzerine aynı isteği 8 Nisan tarihiyle bir kez daha tekrarlamıştır²⁸⁰. Sadaret ise 8 ve 13 Nisan tarihleriyle verdiği cevaplarda, Bağdat Vilayetinin büyüklüğünden, İstanbul'a uzaklığından ve eldeki işlerin özellikle Necid meselesinin nezaketinden dolayı valinin görevi başında bulunmamasının büyük sakıncalar doğuracağını belirterek²⁸¹ izin vermemiştir.

Nihayet 21 Nisan 1872 tarihli iradeyle Bağdat valiliğine, Altıncı Ordu'nun Müşirliği de ilave olunarak İşkodra Valisi Rauf Paşa tayin edilmiştir²⁸². Bir gün sonra da Midhat Paşa'nın, Rauf Paşa'yı bekleyip devir teslim töreninden sonra İstanbul'a gelmeye mezun olduğuna dair irade çıkmıştır²⁸³. Rauf Paşa, 22 Mayıs 1872'de Bağdat'a varmış ve 25 Mayıs tarihli telgrafıyla, muhasebe kayıtlarının incelendiğini, Midhat Paşa'nın vilayette bir ilişiği bulunmadığını ve 26 Mayısta Fırat yoluyla İstanbul'a hareket edeceğini merkeze bildirmiştir²⁸⁴.

Midhat Paşa, hatıratında Bağdat valiliğinden istifa ederek ayrıldığını yazmaktadır²⁸⁵. Fakat onun azledildiğini söyleyenler de vardır²⁸⁶. Midhat

²⁷⁷ BOA, İ.DH, no. 45315, lef 2.

²⁷⁸ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 128.

²⁷⁹ BOA, *BEO VGG.d* (2), no. 867, 1289 yılı Madde no. 8.

²⁸⁰ BOA, *BEO VGG.d* (2), no. 867, 1289 yılı Madde no. 12.

²⁸¹ BOA, *BEO Sadaret Defterleri*, no. 836, 29 Muharrem 1289; *A.MKT.UM*, no. 1172/27, lef 2.

²⁸² BOA, İ.DH, no. 45112.

²⁸³ BOA, İ.DH, no. 45113.

²⁸⁴ BOA, İ.DH, no. 45264.

²⁸⁵ Ali Haydar Midhat, *a.g.e.*, s. 128.

²⁸⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, I, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1326, 37; Mehmet Memduh, *Mirat-ı Şuunat*, Ahenk Matbaası, İzmir 1328, s. 45; Pakalın, *Son Sadrazamlar*, s. 209-211.

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ (1869-1872)

Paşa'nın istifa ettiğine veya azledildiğine dair ulaşabildiğimiz kaynaklar içinde herhangi bir belge bulamadık. Bununla birlikte yukarıda belirtilen olayların akışı, Midhat Paşa'nın mizacı ve 1871'de Âli Paşa'nın vefatıyla Tanzimat ricalinin en nüfuzlu paşası konumuna gelerek sadarete göz dikmesi gibi faktörler, onun Bağdat'tan istifa ederek ayrıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç

Şura-yı Devlet Başkanlığı'ndayken Sadrazam Âli Paşa ile uyumlu çalışmamasından dolayı Altıncı Ordu'nun kumandanlığı da kendisine verilerek 1869 yılında Bağdat valiliğine gönderilen Midhat Paşa, üç yıl kaldığı bu görevinde oldukça önemli işler başarmıştır. Öncelikle vilayet sistemini uygulama koymuş, askerî kura usulünün icrasıyla Altıncı Ordu'yu düzene sokmuş ve aldığı askerî tedbirlerle isyanları bastırarak asayişini temin etmiştir.

Bağdat Vilayeti'nin kalkınabilmesi için de gayret sarf eden Midhat Paşa, mîrî arâzinin tefviziyle halka toprak sahibi olma imkanı tanımış, Fırat ve Dicle'de nehir ulaşımına yönelik ıslah çalışmaları, Basra ve Bağdat tersanelerinin etkinliğinin artırılması ve Avrupa'dan birçok deniz ve nehir vapurları satın alınması sonucu Dicle Nehri'nde Musul'a, Fırat'ta ise Meskene'ye kadar yolcu ve yük nakledilebilmiş, Basra'dan Süveyş, İstanbul ve İngiltere'ye seferler düzenlenmiştir. Bağdat ile Kazımiye arasında tramvay yolu inşa edilerek hizmete açılmış, vilayetin dört bir tarafına telgraf hatları çekilerek haberleşmede büyük kolaylık sağlanmıştır. Köprü, hastane, hükümet konağı, hapisane ve kışla inşası, Basra'nın Şattülrap Nehri sahiline taşınması, Kербela kasabasının genişletilmesi, matbaa kurulması, gazete çıkartılması, Sanayi Mektebi açılması ve Emniyet Sandığı ihdası gibi bayındırlık, eğitim, kültür, sağlık ve maliye alanlarında birçok çalışmalar yapılmış, vilayetin gelirleri artırılarak 140 bin keseden kademeli olarak 200 bin keseye kadar çıkarılmıştır.

Şüphesiz Bağdat Vilayeti, sınır komşusu olması münasebetiyle İran'la geçmişten beri yoğun ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Midhat Paşa döneminde de İran hükümdarı Nasıreddin Şah'ın Bağdat'ı ziyareti, Oraman Aşireti'nin Osmanlıya ilticası, İran eşkıyasının Bağdat topraklarına saldırıları ve alınan önlemler, Bağdat Vilayeti ile İran arasındaki münasebetlerin ana başlıklarını oluşturmuş, bazı meseleler çözüme kavuşturulmuştur.

Yine, bulunduğu coğrafi konum itibariyle Bağdat Vilayeti, Osmanlı Devleti'nin Basra K6rfezi'ndeki hakimiyetini devam ettirebilmesi bakımından 6nemli bir yere sahipti. Midhat Paşa ise bu durumun farkında olarak, k6rfezde zayıflayan devlet otoritesini yeniden tesis etmek amacıyla Kuveyt'i Basra'ya bağlamış, Ahsa'ya askerî hareket d6zenleyerek b6lgede Bağdat Vilayeti'ne bağlı Necid Mutasarrıflığı'nı kurmuş ve hatta Bahreyn'e bile m6dahale ederek İngilizlere Osmanlı Devleti'nin k6rfezdeki varlığını hissettirmiştir.

Abstract

MİDHAT PASHA'S BAGHDAD GOVERNERSHIP (1869-1872)

Midhat Pasha, who has an exceptional importance among the high officials of the 19th century Ottoman State, is widely known with his accomplishments during his Tuna Governorship as well as his contributions to the establishment of the Constitutional Government. However, his Governorship of Baghdad has been neglected. The governmental experience he was through in Nis and Danube and during his office of Head of ř6r6-yı Devlet (*Council of State*) made his Baghdad Governorship the peak of his career. This study edited by departing from this thought, activities of realized by Midhat Pasha during his Baghdad Governorship including putting provincial organization into practice, land reform, purchase of sea and river vessels, construction of tramways, roads, bridges, hospitals and prisons, opening industrial school, publishing newspapers, putting revolts down and ensuring to return public order back, extending hospitality to Persian Shah in Baghdad and Nejd Campaign are discussed.

Keywords: Midhat Pasha, Baghdad, Public Works, Land Reform, Iran.